

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

**“ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР АСОСИДА МАҲСУЛОТЛАРНИ
САҚЛАШ ВА ҚАЙТА ИШЛАШ” ФАКУЛЬТЕТИ**

«АГРОБИЗНЕС ВА ИНВЕСТИЦИОН ФАОЛИЯТ» КАФЕДРАСИ

**БАКАЛАВРИАТ 5420100 – ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА МЕНЕЖМЕНТ
ЙЎНАЛИШИ**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: Фермер хўжаликлари ер ресурсларидан оқилона ва
самарали фойдаланишни ташкил этиш йўллари**

Бажарди:

4-37 гуруҳ талабаси

А.Абдуллаев

Илмий раҳбар:

“Агробизнес ва инвестицион
фаолият” кафедраси катта
ўқитувчиси

С.Аллаёров

“Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга қўйилди”

“Агробизнес ва инвестицион
фаолият” кафедраси мудири,
профессор _____ Э.Д.Юсупов
2019 йил « _____ » _____

“Инновацион технологиялар
асосида маҳсулотларни сақлаш ва
қайта ишлаш” факультети декани,
доцент _____ А. Шокиров
2019 йил « _____ » _____

ТОШКЕНТ – 2019

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I-БОБ. Фермер хўжаликлари ер ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этишнинг назарий асослари	7
1.1. Иқтисодиётни барқарорлаштириш шароитида ер ресурсларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари ва тармоқ ривожланишида тутган ўрни	7
1.2. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш усуллари	17
II-БОБ Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан самарали фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати ва унинг самарадорлиги таҳлили	29
2.1. Қишлоқ хўжалиги ер ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати..	29
2.2. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари динамикаси.....	38
III-БОБ. Қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари	49
3.1. Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш	49
3.2. Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш истиқболлари	57
Хулоса ва таклифлар	70
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	73

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Қишлоқ хўжалигининг ер ресурслари - бу қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришда хусусий мулк сифатида эгаллик қилишга ва фойдаланишга ажратилган ер майдонларидир.

Ердан фойдаланиш – ер ресурсларига айрим субъектлар ёки жамиятнинг бевосита таъсир кўрсатишидир. Шу билан бирга ҳар қандай таъсир кўрсатувчи субъект ернинг аниқ хусусиятини истеъмол қилиш билан маълум мақсадга эга бўлади.

Ер қишлоқ хўжалигида энг асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Ер қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришининг моддий асоси ва ишлаб чиқаришнинг асосий омили сифатида тармоқдаги бошқа ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириш учун асос ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ер муносабатларини ислоҳ қилиш, ерга бўлган мулкчилик масаласини ҳал қилиш ўтказилаётган ислохотларнинг негизини ташкил қилади. Амалдаги қонунларга биноан ер давлат мулки ҳисобланади. Ерга давлат мулкчилигини сақлаб қолган ҳолда уни бозор муносабатларига жалб этиш, бунинг учун зарурий иқтисодий механизмларни яратиш мамлакатимиз аграр тармоғида олиб борилаётган ислохотларнинг муҳим ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Ҳозирги вақтда республиканинг 44,84 миллион гектар умумий ер майдонида қишлоқ хўжалик ерлари 20 миллион гектардан ортиқ бўлиб, бу умумий ер салоҳиятининг 48 фоиздан ортиғини ташкил этади. Аммо интенсив деҳқончилик фақат 4,3 миллион гектар ёки умумий майдоннинг 9,7 фоизига тенг суғориладиган ерларда олиб борилади. Бу ерлар ҳар хил иқлим шароитларида жойлашган бўлиб, турли мелиоратив, экологик шароитлар билан, турли унумдорлиги ва қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳар хил даражадаги ҳосилдорлиги билан тавсифланади. Бу давлат томонидан ерлар ҳолатини ва улардан фойдаланишни доимий кузатиб бориш, назорат юритиш ва таҳлил қилиб боришни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 январдаги 14-сон қарори билан қабулқилинган “Фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқхўжалиги корхоналарига фаолият юритиш учун берилган ер участкалари майдонларини мақбуллаштиришга қўйиладиган ТАЛАБЛАР”да Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ер участкалари майдонларини мақбуллаштириш жараёнида қуйидаги ҳолатларда қишлоқхўжалиги корхоналари билан тузилган узоқ муддатли ер ижара шартномаси бекор қилишнинг саккизта шартлари санаб ўтилиб, “ер участкасидан қонун ҳужжатларида, ижарага олиш шартномасида кўрсатилган талаблар ва қишлоқхўжалиги экинларини жойлаштириш шартлари бузилган ҳақда мақсадли, самарали ва оқилона фойдаланилмаганда”¹ шартлари алоҳида белгилаб қўйилди.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуғлаш, соҳа ривожини янги босқичга кўтариш-асосий вазифамиздир” номли маърузасида “Ўзбекистонни 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да барча соҳалар қатори қишлоқ хўжалигини ҳам модернизация қилиш брасида энг муҳим вазифаларни аниқ белгилаб, уларни изчил амалга ошириб бораётганимиз соҳадаги улкан муваффақиятларга асос бўлиб хизмат қилмоқда, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир - деб таъкидлаганлаган эди².

Қишлоқ хўжалигида ерлардан самарали фойдаланиш масалалари долзарб аҳамият касб этмоқда. Бу устувор вазифани ҳал қилиш учун бир қатор ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, қишлоқ хўжалигида ернинг унумдорлигини ошириш, замонавий агротехнологияларни жорий этиш ва уларни зарур даражада ўтказиш, селекция ва уруғчиликни янада

¹Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 январдаги “Фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқхўжалиги корхоналари ер майдонларини мақбуллаштириш ҳамда қишлоқхўжалиги экин ерларидан самарали фойдаланишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 14-сон қарори

² Мирзиёев Ш.М. Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуғлаш, соҳа ривожини янги босқичга кўтариш-асосий вазифамиздир”. Қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 10 декабрь, № 248(6942)

ривожлантириш, соҳанинг барча тармоқларини модернизация қилиш, ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш, меҳнатни ташкил этиш ва рағбатлантириш ҳамда шартномавий муносабатларни янада такомиллаштиришни таъминлайдиган чора-тадбирлар комплекси босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш натижасида қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришга эришилар экан қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий омилларини атрофлича ўрганиш мавзунинг долзарблигини ифодалайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий омиллари А. Абдуғаниев, Э. Юсупов, А. Ўлмасов, Ш. Шодмонов, Ғ. Саматов, И. Рустамова А. Ваҳобов, Д. Саидова, Ф. Хошимов, Д. Суюнов, Б. Эркаев, Р. Хасанов ва бошқа олимларнинг илмий ишларида ўрганилган, аммо уларнинг ишларида фермер хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий омиллари атрофлича кўриб чиқилмаган.

Битирув малакавий ишининг мақсади – қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий омиллари билан боғлиқ илмий-назарий хулосалар, тавсиялар ва амалий таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Битирув малакавий ишнинг белгилаб олинган мақсадидан келиб чиққан ҳолда битирув малакавий ишнинг вазифалари қўйидагилардан иборатдир:

- қишлоқ хўжалигида ердан самарали фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини илмий жиҳатдан ёритиш;
- қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш даражаси ва унга таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш;
- қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш;

- қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлиги ва унга таъсир этувчи ташкилий-иқтисодий омилларни таҳлил қилиш;

- қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Битирув малакавийишининг объекти –қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишни ташкилий-иқтисодий омиллари ўрганилди.

Битирув малакавийишининг предмети – қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлиги ва унга таъсир этувчи ташкилий-иқтисодий омиллар билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар ҳисобланади.

Битирув малакавий ишининг тузилиши кириш, учта боб, хулоса ва таклифлар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-БОБ. Фермер хўжаликлари ер ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланишни ташкил этиш назарий асослари.

1.1. Иқтисодий тартиб барқарорлаштириш шароитида ер ресурсларидан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари ва тармоқ ривожланишида тутган ўрни

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш асосини умуммиллий бойлик ҳисобланган ер майдонларидан фойдаланишни самарали йўлга қўйиш ташкил этади. Ер майдонларидан тўғри ва самарали фойдаланиш тез сураатлар билан ўсиб бораётган республика аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатнинг хом-ашёга бўлган талабини қондириш имконини беради. Ер майдонлари ичида суғориладиган ерлар алоҳида аҳамият касб этиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 90 фоизи айнан суғориладиган ерларда етиштирилиши билан изоҳланади. Республикада ердан фойдаланишни ягона тизимга тушириш ва ундан фойдаланишни тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси» асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, мазкур кодекснинг 8-модда 1-бандида жами ер фонди таркибида муҳим аҳамият касб этувчи, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар таркиби кўрсатилган.

«Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар - қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ёки ана шу мақсадга мўлжалланган ерлар. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерлар, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, кўп йиллик мевали дарахтзорлар ва тоқзорлар эгаллаган ерларга» бўлиниши кўрсатиб қўйилган ва улар таркибида суғориладиган ерларнинг иқтисодий самарадорлиги юқорилиги туфайли алоҳида муҳофазани талаб этади.

Ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш заруратини белгиловчи республикага хос бўлган хусусиятларнинг мавжудлиги ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш заруратини янада долзарблаштиради. Ўзбекистонда ер ресурсларидан фойдаланиш бевосита

сув билан таъминланганлик даражасига боғлиқ бўлиб, сув ресурслари чегараланган ва йиллар бўйича унинг миқдори ўзгариб туради. Бу масаланинг муҳимлиги шундаки, суғориладиган ерлар қишлоқ хўжалигини интенсив асосида ривожлантириш манбаи ҳисобланади. Яъни республикада суғориладиган ер майдони жами 4,3 миллион гектарни ташкил этиб, бу жами қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонлари таркибида 9,7 фоизни эгаллайди. Аммо қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 90 фоизидан ортиқроқ қисми суғориладиган ерлар ҳисобига шаклланади. Демак, суғориладиган қишлоқ хўжалиги ер майдонлари муҳофазаси ва улардан самарали фойдаланиш масаласи деҳқончилик маданиятини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда суғориладиган ерлар асосан деҳқончилик билан шуғулланувчи фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда қисман давлат хўжаликлари (илмий тадқиқот институтлари, таълим даргоҳларининг тажриба майдонлари) томонидан фойдаланилмоқда. Мазкур хўжалик юритиш шакллари доирасида ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш масаласининг самарали ҳал этилганлиги ерга нисбатан муносабатни тубдан ўзгартирди. Айниқса деҳқон хўжаликларида ер участкалари меросга қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун бириктириб берилиши, фермер хўжаликларига узоқ муддатли (30 йилдан кам бўлмаган ва 50 йилгача муддатга) ижара асосида ер ажратилиши амалда деҳқонни ернинг эгасига айлантирди. Ердан фойдаланиш муносабатларини такомиллаштириб бориш йўналишида қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йилнинг 30 октябридаги «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 476-сонли ва 2003 йилнинг 5 ноябридаги «Қишлоқ хўжалигида ижара муносабатларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги 486-сонли қарорлари асосида ер майдонларини узоқ муддатли ижарага беришнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари такомиллашди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва

қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 5199 – сон фармонида белгилаб қўйилганидек ўтган давр мобайнида қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини жорий этиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мулкдорлар синфини шакллантириш ҳамда уларнинг мустақиллигини таъминлаш бўйича босқичма-босқич ислохотлар амалга оширилди, ислохотларнинг дастлабки босқичида фермер ва деҳқон хўжаликлари фаолиятини ташкил этиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда уларни етакчи кучга айлантириш бўйича мустаҳкам ҳукукий асос ҳамда зарур шарт-шароитлар яратилди, қабул қилинган “Фермер хўжалиги тўғрисида” ва “Деҳқон хўжалиги тўғрисида” ги қонунлар ернинг ҳақиқий эгаси сифатида фермер ва деҳқон хўжаликларининг ҳукукий мақомини аниқ белгилаб берди ҳамда уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи асосий субъектлар сифатида шаклланиши ва ривожланишини таъминлади, кўп тармоқли фермер хўжаликларини ташкил этиш, уларга зарур шарт-шароитлар яратиш, фермер ва деҳқонларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича зарур чора-тадбирлар амалга оширилди, ўтказилган ислохотлар натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 99 фоизидан ортиғи фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда томорқа ер майдонларида етиштирилишига эришилди.

Шу билан бирга, фармонда таъкидланганидек фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишда, тизимда бозор механизмларини жорий этишда, кўп тармоқли фермер хўжаликларини янада ривожлантиришда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмларини барқарор ошириб боришда ҳамда ер майдонларидан самарали фойдаланишда қатор муаммо ва камчиликлар кузатилмоқда. хусусан:

биринчидан, фермер хўжаликларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, фермерлик ҳаракатини янада ривожлантириш

мақсадида ташкил этилган ўзбекистон фермерлари кенгаши ўз зиммасига юклатилган вазифаларни етарли даражада бажара олмади;

иккинчидан, аҳоли ихтиёридаги 480 минг гектардан ортиқ томорқа экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлиги паст даражада қолмоқда. узок йиллар фойдаланилмаётган томорқа ер эгаларининг ерга нисбатан муносабатини тубдан ўзгартириш бўйича тизимли иш олиб борилмаяпти;

учинчидан, фермер ва деҳқон хўжаликларининг ер майдонлари ҳамда томорқа ер участкаларидан самарали фойдаланиш устидан парламент, вакиллик ва жамоатчилик назорати лозим даражада ўрнатилмаган;

тўртинчидан, фермер хўжаликларининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш билан чекланиб қолмоқда, уларнинг қайта ишлаш, сақлаш, тайёр маҳсулотларни сотиш ва хизматлар кўрсатиш каби кўп тармоқли фаолиятини йўлга қўйишда мавжуд имкониятлардан фойдаланилмаяпти;

бешинчидан, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларини моддий-техника ресурслари билан таъминлаш ва уларга хизмат кўрсатишда зарур инфратузилмалар яратилмаган ҳамда соҳада бозор механизмлари етарли даражада шаклланмаган;

олтинчидан, аксарият фермер хўжаликларининг бугунги молиявий аҳволи замонавий, ресурс тежовчи қишлоқ хўжалиги техника воситаларини харид қилиш, ишлаб чиқаришда илғор агротехнология, инновация ва ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш имконини бермаяпти;

еттинчидан, фермер, деҳқон хўжаликлари аъзолари ва томорқа ер эгаларининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш соҳасидаги билим ва кўникмаларини ошириш, уларни зарур маълумот ва ахборотлар билан таъминлаш ҳамда бошқа хизматлар кўрсатиш тизими, шунингдек фермер хўжаликларида меҳнат муносабатларини ташкил этиш ҳолати бугунги кун талабларига жавоб бермайди.

2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларини янада кўллаб-қувватлаш, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, пировард натижада ер эгаларининг даромадларини кўпайтиришга бўлган муносабатларини тубдан ўзгартириш мақсадида:

биринчидан, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарали тизимини яратиш, ушбу соҳада норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш;

иккинчидан, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг экин майдонларидан самарали фойдаланишдаги шахсий манфаатдорлиги ва масъулиятини ошириш, бу борада парламент, вакиллик ва жамоатчилик назоратининг таъсирчан тизимини яратиш;

учинчидан, давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг экин ер майдонларидан самарали фойдаланишни таъминлаш бўйича вазифаларини аниқ белгилаш ҳамда уларнинг жавобгарлигини кучайтириш;

тўртинчидан, кўп тармоқли фермер хўжаликларини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, уларни давлат томонидан кўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини кучайтириш;

бешинчидан, фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг молиявий-иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, уларнинг тайёрлов, қайта ишлаш, таъминот ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан ўзаро муносабатларида замонавий бозор механизмларини жорий этиш;

олтинчидан, «томорқа — қўшимча даромад манбаи!» шиорини қишлоқ аҳолиси орасида кенг тарғиб қилиш ҳамда ер эгаларининг қундалик фаолиятига сингдириш;

еттинчидан, ер эгаларининг билим ва тажрибаларини ошириш, уларни зарур маълумот ва ахборотлар билан таъминлаш тизимини ривожлантириш, соҳага замонавий технологияларни кенг жорий этиш, фермер хўжаликларининг меҳнат муносабатларини ташкил этиш бўйича фаолиятини такомиллаштиришмасалалари фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ҳозирги босқичдаги устувор йўналишлари этиб белгиланди

2018 йил ҳосилидан бошлаб шундай тартиб жорий этилдики, унга кўра фермер хўжаликларининг ер участкаларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳар чоракда халқ депутатлари туман кенгашларида, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳар ойда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида муҳокама қилиб борилмоқда, ер майдонларидан самарасиз фойдаланган, қишлоқ хўжалиги экинларини тўлиқ экмаган, агротехник тадбирларни ўз вақтида амалга оширмаган фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларига нисбатан ер участкаларига бўлган ҳуқуқларнинг бекор қилинишигача бўлган қатъий жавобгарлик чоралари кўрилмоқда.

Ер барча ишлаб чиқарилаётган бойликларнинг манбаси бўлиб, ернинг жамиятдаги аҳамияти бекиёсдир. Қишлоқ хўжалигида ер ресурслари асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Ер бир пайтда меҳнат предмети (меҳнат йўналтириладиган объект сифатида) ва меҳнат қуроли (ерда зарур биологик шароитларни туғдириш натижасида ўсимликлар ривожланади) сифатида қишлоқ хўжалигида юзага чиқади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг моддий элиментлари орасида ер ресурслари муҳим ўринни эгаллайди.

Ер ресурслари — ягона ўрнини ҳеч нарса билан алмаштириб бўлмайдиган миллий бойликдир. Демак, ернинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги аҳамияти улкан. Чунки у шу тармоқнинг энг асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Ерга уруғ, кўчат экиб, ишлов бериш

натижасида турли хилдаги маҳсулотлар етиштирилади. Демак, тармоқда етиштириладиган барча турдаги маҳсулотлар ердан, сувдан фойдаланган ҳолда олинар экан. Ер ҳар бир халқнинг асосий бойлигидир.

Республика деҳқончилиги суғоришга асосланган. Шунинг учун сув ҳам ер каби энг зарур восита ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотлар, масалан, пахта, шоли, тамаки, сабзавот, полиз, маккажўхори, буғдой, арпа, ем-хашакларнинг аксарият қисми суғориладиган ерларда етиштирилади. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 95 фоизга яқини суғориладиган ерлардан олинади. Саноатнинг қишлоқ хўжалик хомашёларига, аҳолининг эса озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби қондирилишида ер ва сувнинг аҳамияти жуда катта. Ерлардан, сувлардан қанчалик оқилона, самарали фойдаланилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳажми шунчалик кўпаяди, натижада юқорида таъкидланган талабларнинг қондирилиш даражаси ортади.

Қишлоқ хўжалигида ер ресурслари бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан тубдан фарқ қилган ҳолда, асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида бир қатор ўзига ҳос қуйидаги хусусиятларга эга ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини иқтисодига катта таъсир кўрсатади:

- ер табиатда чегараланган ва такрор ишлаб чиқарилмаслиги. Уни инсоният хоҳлагунча кўпайтириш имконига эга эмас. Чунки у табиат маҳсули ҳисобланади. Демак, ягона тўғри йўл – мавжуд ер ресурсларидан самарали фойдаланишдир. Бундан ташқари саноатнинг, коммуникациянинг ўсиши, аҳолининг кўпайиши табиий ҳолда бир кишига тўғри келадиган ер майдони қисқаришига олиб келади. қолаверса, инсоният ердан тўғри фойдаланмаслиги оқибатда уларнинг қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам юз бермоқда. Тараққиётнинг тупроқ эрозияси, шўрбосиш, касалликларга чалиниш каби салбий оқибиятларини камайтириш ҳар бир давлатнинг, ердан фойдаланувчиларнинг биринчи галдаги вазифасидир;

- ер - табиат маҳсулидир. Бу ҳам бизнинг олдимизга қатор вазифаларни қўяди. . Шунинг учун унинг келажакдаги тақдири табиатга боғлиқ. Бошқа асосий воситалар, яъни бинолар, иншоотлар, комбайнлар, тракторлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. Зарурият туғилганда улар инсон томонидан хоҳлаганча ишлаб чиқарилиши мумкин. Ерни эса инсон ишлаб чиқара олмайди;

- ер- қишлоқ хўжалигининг абадий ишлаб чиқариш воситасидир. Республика ҳудудида мавжуд бўлган ерлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда биздан олдинги авлодлар фойдаланган, ҳозирги даврда биз фойдаланмоқдамиз, келажакда эса авлодларимиз фойдаланади;

- ерни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин эмас. Ерни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш мақсадида бир жойдан иккинчи жойга кўчириб юриш имконияти чекланган. Ундан жойлашган маконида, яъни стационар ҳолатда оқилона фойдаланиш мумкин. Лекин машина ва тракторларни талаб этилган жойга олиб бориб, турли хилдаги ишларни амалга ошириш, бино-иншоотларни ҳам талаб этилган жойга қуриш мумкин;

- турли жойларда мавжуд ер майдонлари турли сифатга, яъни унумдорликка эга. Ернинг табиий ва сунъий унумдорлиги бир-биридан фарқланади. Табиий унумдорлик – ернинг инсон аралашувисиз табиат томонидан вужудга келган ҳосил бера олиш қобилиятидир. Инсон аралашуви натижасида вужудга келган унумдорлик сунъий унумдорликдир. Бу унумдорликни ошириш имкониятлари катта.

- ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлигининг мавжудлиги, унга илмий асосланган ҳолда ишлов бериш натижасида унинг ошиб бориши. Дарҳақиқат, тупроққа вақтида ишлов берилса, ўғитланса, унинг унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Лекин бошқа асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши оқибатида жисмоний жиҳатдан ишдан чиқади. Улар вақт ўтиши билан фан-техника тараққиёти натижасида маънавий жиҳатдан ҳам эскиради.

Буларнинг барчаси мавжуд ерларда қайси экин турларини жойлаштириш, техниканинг қандай турларидан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришнинг ҳажми қандай бўлиши мақсадга мувофиқлиги тўғрисида инкор этиб бўлмайдиган талабларни келтириб чиқаради

Лекин ерга эътибор берилса, ундан фан-техника ютуқларини жорий этган ҳолда оқилона, самарали фойдланилса, унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Аммо бу, унинг унумдорлиги чекланмаган, дегани эмас. Шундай экан, ернинг унумдорлигидан тadbиркорлик билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлиги катта аҳамият касб этади. ҳаётда тупроқ унумдорлигининг куйидаги турлари мавжуд: табиий, сунъий ва иқтисодий унумдорлик. Тупроқнинг табиий унумдорлиги–табиат маҳсулидир. У табиатнинг таъсири натижасида узоқ йиллар мобайнида шаклланади. Унинг ҳолати куёш нури ҳамда ёғингарчилик миқдорига, шамол ва сувларнинг таъсирига боғлиқдир. Уларнинг ижобий таъсирида тупроқ табиий унумдорлиги яхши бўлади. Сунъий ва иқтисодий унумдорлик эса инсон меҳнати натижасида шакллантирилиб, оширилиши мумкин. Жумладан, меҳнат, маблағ сарфлаб, ерларнинг ирригацион, мелиоратив ҳолатини яхшилаб, уруғ экиб, уларни ўғитлаш, яхши сифатли ишлов бериш орқали тупроқнинг иқтисодий унумдорлиги юксалтирилиши мумкин.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожига кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотлар самарасига боғлиқ. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини ислоҳ этиш қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлигини кўтариш гаровидир. Республикаимизнинг ер ресурсларидан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини мунтазам кўпайтириб бориш долзарб аҳамиятга эга. Бунинг натижасида ердан самарали фойдаланишнинг ижтимоий - иқтисодий аҳамияти ортиб боради, табиий бойликлар моддий

бойликларга айланади. Табиий бойликни моддий бойликка айлантириш бўйича ер асосий восита сифатида тутган ўрни кундан – кунга кўтарилиб бормоқда. Шунинг учун ҳам ерни эъзозлаш, унинг унумдорлигини экологик меъёрларда ошириш йўли билангина юқори ҳосил етиштириб, моддий бойликларни кўпроқ яратиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг асосий ва муқаддас бурчи ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари, жумладан, фермер хўжаликларини ердан самарали фойдаланиш йўли билан моддий бойликлар яратиши Юқорисида мутаносиблик бўлиши керак. Агар ердан самарали фойдаланиш жараёнида ернинг унумдорлигини мунтазам равишда ошириш йўли билан ҳосилдорликни оширишга эришилса, табиий ва моддий бойликлар бирлигига мутаносиб даражага эришиш мумкин. Ҳозирги вақтда ҳамма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ердан фойдаланишларидаги ишларида табиий бойликларни эъзозлаш, ундан фойдаланиб моддий бойликлар яратиш соҳасидаги ишларини талаб даражасида олиб боришга ҳаракат қилмоқдалар. Қишлоқ хўжалигида ердан самарали фойдаланишнинг ижтимоий иқтисодий аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлмоқда :иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизациялаш шароитида аграр соҳада ер ресурсларидан янада самарали фойдаланиш натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг иқтисодий мустақиллигини оширишга, уларнинг фаолиятига ташқи таъсирни бартараф этиш ва уларни молиявий қўллаб қувватлашнинг бозор воситаларини қўллаш билан қишлоқ хўжалигини ялпи ички маҳсулотдаги улушини кўпайтиришга эришилади.

Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланиш натижасида яшаш учуш шароитлар яратилар экан республиканинг келажаги, Ўзбекистон халқининг келажаги кўп жиҳатдан ердан фойдаланиш муносабатлари қандай ташкил этилишига боғлиқ бўлади. Бунда қуйидагиларга эришилади:

- қишлоқ жойларида товар ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлашни ташкил этиш, маҳаллийлаштириш ва инвестициялар ҳажмини ошириш, аҳолини янги иш жойларига жалб этилишига эришишилади;

- қишлоқда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай муҳит яратилади;
- соҳанинг жадал ривожланиши натижасида меҳнат бозоридаги ривожланади, аҳолининг даромади ортади, бюджет харажатларини камайтириш ва даромадларини ошириш имконияти юзага келади.

Қишлоқ хўжалигида ердан самарали фойдаланишнинг ижтимоий иқтисодий аҳамияти катта бўлиб, қишлоқ хўжалиги барқарор ривожланади ва бунинг натижасида қуйидагиларга эришилади:

- аҳоли озиқ-овқат билан таъминланади, озиқ-овқат кишиларнинг маънавий ҳаёти ва моддий ишлаб чиқаришининг асоси ҳисобланади;

- саноат тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажми ошади ва самарадорлиги кўтарилади, қишлоқ хўжалигининг мавжуд имкониятлардан фойдаланиш даражаси ва самарадорлиги саноатнинг тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмини ва самарадорлигини белгилайди;

- моддий техника базасини такомиллашади, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши йирик миқдорда ишлаб чиқариш воситаларини истеъмол қилгани ҳолда мамлакат оғир саноатининг ривожланиш суръатига ва даражасига самарали таъсир кўрсатади.

1.2. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланиш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш усуллари

Ердан ва сувдан самарали, оқилона фойдаланиш келажак талаб қилаётган заруратдир. Ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва самарасини ошириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

Энг аввало, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ер ва сув ресурсларининг талаби ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда жойлаштириш лозим. Албатта, мамлакат озиқ-овқат ҳавфсизлигини таъминлаш, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда бозор талаб қиладиган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва бунда аҳолининг эҳтиёжини унитмаслик талаб қилинади. Шунга қарамасдан ер ва сув ресурсларининг ҳолатини ҳисобга олмасдан ишлаб чиқаришни ташкил этиш маълум салбий

оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, кучли шўр босган ерларда кузги дон экинларини жойлаштириш самарадорликни пасайтиради. Айрим ҳолларда ернинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мутлақо яроқсиз ҳолга келишига сабаб бўлади. Чунки бундай ерларда кузги ва қишги шўр ювиш ишларини олиб бориш мумкин эмас. Ҳозирда жами суғориладиган ерларнинг 47,8 фоизи шўрланмаган, 30,8 фоизи кам шўрланган, 17,2 фоизи ўртача шўрланган ва 4,2 фоизи кучли шўрланган. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ерлари мелиоратив ҳолатига кўра, 38 фоизи яхши, 53,4 фоизи қониқарли ва 8,6 фоизи қониқарсиз, мелиоратив ҳолати ёмон ерлардир. Бу ҳолат янада ёмонлашиб кетишининг олдини олиш талаб этилади.

Ерларнинг бир сифат ҳолатидан иккинчи ҳолатга ўтиши умумий ҳолда ер трансформацияси дейилади. Ер трансформацияси ижобий (ёмон ерларнинг яхши ерлар сафига ўтиши) ва салбий (яхши ерларнинг ёмон ерлар сафига ўтиши) бўлади. Имкон борица салбий ер трансформациясига йўл қўймаслик лозим. Ер ислохотларини тўғри ўтказиш ҳам ер ва сувдан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Ер дуч келган кишига эмас, балки ерда ишлаш тажрибаси, билими бор кишиларга, хўжаликларга берилиши керак. Бу борада ердан олинган маҳсулотга эгалик қилиш шароитларини тўғри ҳал этиш талаб қилинади. Акс ҳолда ер ва сувдан самаралифойдаланиб бўлмайди.

Энг зарур омиллардан бири ер ва сувдан фойдаланувчиларнинг самарадорликни оширганликлари учун манфаатдорлигини таъминлашдир.

Танланган ишлаб чиқариш турини технологияни бузмасдан бажариш, мелиорация ва ирригация тадбирларини ўз вақтида самарали ўтказиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, ердан фойдаланиш самарадорлигини оширадиган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Ер ва сувдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан илғор технологияни ишлаб чиқаришга жорий этиш билан боғлиқ. Масалан, сувдан фойдаланиш самарадорлиги томчилатиб ёки ёмғир усулида суғоришда оддий бостириб суғоришдигига нисбатан анча катта. Сув ресурслари чекланган ҳолда бу технологияларнинг аҳамияти кескин ошади.

Ўзбекистон Республикаси сув ресурслари жуда чекланган бўлиб, ҳозирда фойдаланилаётган сувнинг 12-13 фоизи мамлакат ҳудудида вужудга келади. қолган қисми Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари ҳудудидан келади. Ўзбекистонда 50 та дарё бўлиб, шулардан фақат 10 тасигина 150 км узунликда. Мамлакатда жуда катта канал ва ариқлар тизими яратилган. Уларнинг узунлиги 156 минг км.ни ташкил этади. Ана шу ирригация тизимидан самаралифойдаланиш мамлакатда ер ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини оширадиган омиллардан биридир.

Фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳам ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Ишлаб чиқаришга пахта ва буғдойнинг тезпишар, сувга чидамли навларини жорий этиш бунга мисол бўла олади.

Экологик муҳит талабларини ҳисобга олган ҳолда кимёлаштиришни ривожлантириш ҳам ер ва сув ресурсларининг самарадорлигини оширишга ижобий таъсир этади.

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни сув ва шамол эрозиясидан асраш ҳам жуда муҳим тадбирлардан биридир. Масалан, экин майдонларининг 2,1 млн. гектари шамол, 0,7 млн гектари сув эрозиясига, шунингдек, мавжуд 22,1 млн. гектар яйловнинг 6 млн. гектари шамол ва 3 млн. гектари сув эрозиясига учраган. Бу ҳолат агросаноат мажмуаси иқтисодиётига сезиларли салбий таъсир қилади. Шу сабабли ерларни асраш асосий вазифалардан биридир

Ер, сув қишлоқ хўжалигининг энг асосий ишлаб чиқариш воситалари экан, улардан қандай фойдаланилганини билиш зарур. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

а) Умумий ер фондидан фойдаланиш коэффиценти (фоизда). Унинг даражасини аниқлаш учун қишлоқ хўжалигида ҳақиқатда фойдаланилган ер майдонини фойдаланиш мумкин бўлган ер майдонига тақсимлаш лозим. Буни қуйидаги тенглик ёрдамида аниқлаш мумкин:

ЕФК/ФМEx100:

Бунда: ЕФК—умумий ер фондидан фойдаланиш коэффиценти, (фоизда);

ФЕ—қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ер майдони, га;

ФМЕ – фойдаланилиши мумкин бўлган ер майдони, га.

Бу кўрсаткич коэффицентда ёки фоизда аниқланиши мумкин. Уни аниқлаш натижасида ердан фойдаланишнинг тўлиқлик даражаси аниқланади. Уни ҳақиқий даражаси, яъни коэффиценти 1 дан ёки 100 фоиздан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Бу кўрсаткични аниқлаш натижасида тармоқда (хўжаликда) қанча ердан фойдаланилган ва қанчасидан фойдаланилмаганлиги билинади. Шундан сўнг бундай ҳолнинг сабаблари аниқланиб, уларни бартараф этиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

б)Сувдан фойдаланиш коэффиценти. У ҳақиқатда суғорилган майдонни шу сув билан суғорилиши мумкин бўлган майдонга тақсимлаш натижасида аниқланади. Бунинг учун қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

$$\text{СФК}=\text{СМ}/\text{СММ} \times 100;$$

Бунда: СФК-сувдан фойдаланиш коэффиценти ёки фоизи;

СМ-ҳақиқатда суғорилган майдон, га;

СММ-суғорилиши мумкин бўлган майдони,га.

Буни аниқлаш натижасида сувдан фойдаланиш даражаси белгиланади. Бу кўрсаткични аниқлашда экинларга сув бериш меъёрига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки унга риоя қилинса, албатта, сувдан фойдаланиш даражаси юқори бўлади. Демак, унинг даражаси, яъни коэффиценти 1 дан ёки 100 фоиздан юқори бўлмаслиги лозим. Агарда юқори бўлса, унда экин майдонлари сифатли суғорилган бўлмайди.

в) Фойдаланиш мумкин бўлган ерлардан бир йилда неча марта фойдаланилганлик даражаси. Уни аниқлаш учун ҳақиқатда уруғ, чигит экилган майдонни мавжуд экин экилган ер майдонига тақсимланади. Бунда қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

$$\text{ЕФС}=\text{УЭМ}/\text{ФМ}$$

Бунда: ЕФС-ердан фойдаланиш сони, яъни 1 га майдондан неча марта фойдаланилганлик сони;

УЭМ- бир йил мобайнида уруғ, чигит экилган майдон, га;

ФМ- фойдаланилган ер майдони, га;

Бу кўрсаткич ёрдамида бир майдонга неча марта экин экиб, фойдаланилганлик даражаси, яъни сони аниқланади. Демак, унинг сони бирдан кўп бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун мавжуд бўлган ерлардан бир неча марта экин экиб, ҳосил олишга интилиш лозим.

г) **Ер (экин) майдонларининг маҳсулдорлиги, ҳосилдорлиги.** Бу кўрсаткич асосан экин турлари ҳамда умумий майдон бўйича, натурал ҳамда қиймат кўринишларида аниқланади, яъни улар 1 гектар фойдаланилган майдондан қандай маҳсулотларни қанча миқдорда (кг, цен, тонна) ҳамда неча сўмлик маҳсулот ёки фойда олинганлиги аниқланади. Бунинг учун қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

$$\text{ЭХ} = \text{ЯХ} / \text{ЭМ};$$

Бунда: ЭХ- 1 га экин майдонидан олинган ҳосил миқдори ёки =осидорлик ц;

ЯХ- экин экилган майдондан олинган ялпи ҳосил миқдори, ц. ёки тоннада;

ЭМ- экин экилган ҳақиқий майдон, га.

Бу кўрсаткич ёрдамида 1 гектар экин экилган майдондан қанча миқдорда ҳосил олинганлиги экин турлари бўйича алоҳида-алоҳида аниқланади. Унинг миқдори қанча кўп бўлса шунча яхши. Бу кўрсаткич у ёки бу экин экилган майдоннинг маҳсулдорлигини исботлайди. Жами экин майдонлари маҳсулдорлигини аниқлаш учун кўрсаткични қуйидаги қиймат кўрсаткичларида аниқлаш, бунинг учун ҳар бир экиннинг ялпи ҳосили қийматини аниқлаб олиш лозим. Сўнгра уларнинг йиғиндисини аниқлаш керак.

$$\text{ЕМ} = \text{ЯМК(ЯДК,СФ)} / \text{ЭМ}$$

Бунда: ЕМ- фойдаланилган ерларнинг маҳсулдорлиги. Яъни, бир гектар экин экилган ёки яйлов, пичанзор майдондан неча сўмлик ялпи маҳсулот, ялпи даромад ҳамда соф фойда олинганлиги аниқланади;

ЯМК- олинган ялпи маҳсулот қиймати, сўмда;

ЭМ- экинлар экилган майдон, га;

ЯДК- олинган ялпи даромад суммаси;

СФ- олинган соф фойда суммаси.

д) **Сувдан фойдаланиш самарадорлиги.** Бу кўрсаткич ёрдамида ҳар бир метр куб сув эвазига олинган ялпи маҳсулот миқдори, қиймат, даромад ва соф фойда суммаси қуйидаги тенглик ёрдамида аниқланади:

$$\text{СФС} = \text{ҚХММ} / \text{ФСМ}$$

Бунда: СФС-сувдан фойдаланиш самарадорлиги;

ҚХММ – қишлоқ хўжалиги маҳсулоти миқдори, центнер, тонна, сўм;

ФСМ-фойдаланилган сув миқдори.

Бу натура ҳамда қиймат кўринишида аниқланади. Бунда 1 м³ сувдан фойдаланиш натижасида қанча миқдорда пахта, ғалла ва бошқа маҳсулотлар етиштирилганлиги ҳамда неча сўмлик ялпи маҳсулот ва ялпи даромад, соф фойда олинганлиги аниқланади.

е) **Суғориш системаси (тизими)дан фойдаланиш коэффиценти.** Унинг даражасини аниқлаш учун шу тизимнинг охирида экинларни суғориш мақсадида берилган сув миқдорини шу тизим бошида олинган сув миқдorigа тақсимлаш зарур. Бунда қуйидаги тенгликдан фойдаланиш мумкин:

$$\text{СТФК} = \text{СТОЭБС} / \text{СТБОСМ}$$

Бунда: СТФК – суғориш системаси (тизим)дан фойдаланиш коэффиценти;

СТОЭБС – суғориш тизимининг охирида экинларга берилган сув миқдори;

СТБОСМ – суғориш тизимининг бошида олинган сув миқдори.

Бу кўрсаткич даражаси ёки коэффициенти 1 га интилиши керак. Чунки суғориш системасининг бошида олинган сув экин майдонларига тўлиқ етказилиши лозим. Агар унинг даражаси паст бўлса, демак, сувнинг маълум миқдори тизим давомида ёки парланган ёки тупроққа сизиб кетган ёки оқиб кетган бўлиши мумкин. Бу кўрсаткич системанинг ҳолатини ҳам исботлайди.

Республикада қишлоқ хўжалик ерларининг қийматини баҳолаш мақсадида 1998 йилда «Услубий қўлланма» ишлаб чиқилган. Унда суғориладиган ерларнинг меъёрий қийматини аниқлаш тартиби батафсил ёритилган.

Суғориладиган ерларнинг қийматини аниқлаш учун:

- барча суғориладиган майдонларнинг тупроқлари турлари бўйича, уларнинг барча хусусиятларини, ҳолатини эътиборга олган ҳолда бонитировка қилиниб, бонитет балли ишлаб чиқилди. Барча хусусиятлари бўйича энг унумдор, яхши тупроқ 100 балл қилиб белгиланган. Айрим хусусиятларини (шўрланганлик, тошлоқ, эрозия...) эътиборга олган ҳолда тупроқнинг банитет балли пасайиб боради; бу ҳол тупроқнинг табиий унумдорлигини ифодалайди;

- табиий унумдорликка асосланган ҳолда иқтисодий омиллар (инвестицияларни амалга ошириш натижасида меҳнат маблағ, техника...) таъсирида етиштирилиши мумкин бўлган маҳсулотнинг меъёри аниқланган. Барча омиллардан оқилона фойдаланиш натижасида 1 балл 40 кг.пахта хомашёсини етиштириш қобилиятига эга эканлиги ҳисоб-китоблар асосида аниқланган. Демак, маҳсулот етиштириш билан боғлиқ бўлган барча омиллар меъёр доирасида бўлса, у тупроқнинг 1 балли 40 кг.пахта етиштириш имкониятига эга экан.

- қишлоқ хўжалигининг жойлашишини, ихтисослашишини эътиборга олган ҳолда 1гектарга, 1 центнерга сарфланиши мумкин бўлган харажатлар меъёри ишлаб чиқилган;

- тупроқнинг иқтисодий унумдорлигига асосланган ҳолда ишлаб чиқарилиши лозим бўлган маҳсулотларнинг миқдори, уларни сотиш

каналлари бўйича ўртача сотиш баҳоларини эътиборга олган ҳолда меъёрий ялпи маҳсулот қийматини аниқлаш тартиби кўрсатилган.

- юқоридагиларга асосланган ҳолда ҳар бир гектар суғориладиган майдондан олиниши мумкин бўлган соф фойда миқдорини аниқлаш тартиби ҳам кўрсатилган. Шуларга асосланган ҳолда 1 гектар суғориладиган ернинг баҳосини (қийматини) ушбу формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$Екк = \frac{СФмК}{Сф} .$$

Бунда: Ек- 1 га ернинг қиймати (сўмда);

СФм- олинадиган соф фойда меъёри (сўмда);

К- ерларнинг ҳолатларини ифодаловчи коэффициент;

Сф- банк ссуда капиталининг йиллик фоизи (фоизда).

Шу формуладан фойдаланган ҳолда хўжаликнинг 80 баллга эга бўлган 1 гектар ери баҳосини аниқлаш керак бўлса, шу бир гектар ердан олиниши мумкин бўлган ялпи маҳсулот қийматидан меъёрий харажатлар суммасини айириб, олиниши мумкин бўлган соф фойда суммаси аниқланади. Бу майдон кам шўрланган, ундан 25 центнер пахта ҳосили олиш мумкин, дейлик. Агарда ҳар бир тонна пахта 2014 йил ҳарид баҳоларида 946 минг сўмга сотилса, унда 2365 минг сўмлик ($2,5 \times 946$) ялпи маҳсулот олиш мумкин. Ҳар бир тонна пахта хомашёсини етиштириш учун 790,0 минг сўм харажат қилинадиган бўлса, шу майдондан $(2,5 * (946 - 790)) = 390$ минг сўмлик соф фойда олиш мумкин.

Лекин ер ресурсларининг чекланганлиги ва уларга нисбатан бозор талаби оша бориши натижасида уларнинг қиймати янада юқори бўлиши мумкин. Шундай тартибдан фойдаланган ҳолда ширкат хўжаликларининг суғориладиган ерлари қиймати аниқланиб, улар хўжаликнинг «пай фонди» таркибига қўшилмоқда.

Лекин келажакда иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида ерларнинг қийматини аниқлаш тартибини такомиллаштириш лозим. Бунда ер рентасига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Чунки давлат мулкнинг эгаси

сифатида мутлақ ер рентасини олиши, дифференциал ренталар эса ер эгаси билан ундан фойдаланувчилар ўртасида тақсимланиши лозим. Шу билан биргаликда бозор шароитида ерга бўлган талабни ҳам эътиборга олиш зарур.

Фермер хўжаликларидаер ресурслари асосий ишлаб чиқариш воситаси экан, ундан қандай фойдаланаётганимизни билишимиз зарур. Ердан фойдаланишнинг даражасини ифодаловчи кўрсаткичларга қуйидаги кўрсаткичлар киради:

- ерларнинг таркиби (структураси). Жами ер майдонида қишлоқ хўжалиги ерларининг салмоғи. Бу кўрсаткич мавжуд ерларнинг қанча қисми қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига яроқли эканлигини кўрсатади;
- қишлоқ хўжалиги ерларининг таркиби. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг таркибини кўрсатади. қишлоқ хўжалиги ерларнинг таркибида ҳайдаладиган, айниқса, суғориладиган ерлар салмоғига қараб биз керакли хулосалар чиқарамиз;
- ердан фойдаланиш марталилиги. Айрим хўжаликларда маълум майдонлардан бир йилда икки, ҳатто, уч марта фойдаланилади.

Агарда қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар таркибида суғориладиган ерлар салмоғининг юқори бўлиши таъминланса яхши. Чунки суғориладиган ерларнинг қимматлилиги лалимикор ерлардагига қараганда жуда катта.

Фермер хўжаликларидаер ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги хўжаликларга биркитилган ер ресурслари, яъни 1 гектар майдон ҳисобига тўғри келадиган ишлаб чиқариш самарасини акс эттиради.

Ер ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларига, қишлоқ хўжалигига яроқли ердан ва ҳайдаладиган ердан фойдаланиш коэффициентлари киради.

Ер ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти (ЕРФК) қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни (ҚХЯЕ) хўжаликка беркитилган жами ер майдонига (ЖЕМ) нисбати билан ифодаланади:

$$\text{ЕРФК} = \text{ҚХЯЕ} / \text{ЖЕМ} \quad (1)$$

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан фойдаланиш коэффициенти (ҚХЯЕФК). Ҳайдаладиган ерларни (ХЕ) қишлоқ хўжалигига яроқли ерларга (ҚХЯЕ) нисбати билан ифодаланади.

$$\text{ҚХЯЕФК} = \text{ХЕ} / \text{ҚХЯЕ} \quad (2)$$

Ҳайдаладиган ерлардан фойдаланиш коэффициенти (ХЕФК) жами экин майдонларини (ЖЭМ) Ҳайдаладиган ерларга (ХЕ) нисбати билан ифодаланади.

$$\text{ХЕФК} = \text{ЖЭМ} / \text{ХЕ} \quad (3)$$

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан интенсив фойдаланиш самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари ер қайтими ва ер сиғимидир. Ер қайтими (ЕК) 1 га қишлоқ хўжалигига яроқли ерга тўғри келган соф маҳсулотни (СМ) ифодаласа, ер сиғими (ЕС), 1 сўмлик соф маҳсулот қанча гектар ердан олинганлигини ифодалайди.

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан интенсив фойдаланиш самарадорлигининг қўшимча кўрсаткичлари ана шу ерлардан олинган натура ва қиймат шаклидаги ялпи ва товар маҳсулотлари ҳисобланади. Ер қайтими ва ер сиғимининг натурал кўрсаткичлари алоҳида олинган хўжаликларда ёки бир хил табиий ва иқтисодий шароитларда жойлашган ва бир хил ихтисослашган хўжаликларда алоҳида маҳсулот турларини ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда фойдаланилинади. Ер қайтими ва ер сиғимининг натурал кўрсаткичлари 1 га қишлоқ хўжалигига яроқли ер ҳисобига тўғри келган қишлоқ хўжалиги ялпи ва товар маҳсулотини характерлайди ва аксинча:

Бунда ҳар бир тур қишлоқ хўжалиги маҳсулоти уни ишлаб чиқариш учун керак бўлган қишлоқ хўжалигига яроқли ерга мос келади. Ер қайтимининг натурал кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

- 1 га ердан олинган қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги; 100га Ҳайдаладиган ер ҳисобига тўғри келган, центнер: ғалла, пахта, картошка, сабзавот ва бошқалар.

- 100 га қишлоқ хўжалигига яроқли ерларга ёки озуқа экинлари майдони ҳисобига озуқа ишлаб чиқариш, озуқа бирлиги.

- 100 га қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар ҳисобига ишлаб чиқариш, центнер сут, гўшт (турли хил), жун, тухум, ғалла, пахта ва бошқалар.

Деҳқончилик, чорвачилик ёки бутун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан, шунингдек бошқа турли ихтисослашган хўжаликларни таққослашда, ер ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини баҳолаш учун ялпи ва товар маҳсулоти қийматини, шунингдек фойдани қишлоқ хўжалигига яроқли ерга бўлиб ҳисоблайдиган, ер қайтими ва ер сиғимининг қўшимча қиймат кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлардан фойдаланиш самарадорлигини характерлайдиган кўрсаткичларга, шунингдек деҳқончилик, чорвачилик алоҳида маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг, шунингдек тармоқлар ва бутун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллиги ҳам киради.

Бу кўрсаткич асосан экин турлари ҳамда умумий майдон бўйича, натурал ҳамда қиймат кўринишларида аниқланади, яъни улар 1 гектар фойдаланилган майдондан қандай маҳсулотларни қанча миқдорда (кг, центнер, тонна) ҳамда неча сўмлик маҳсулот ёки фойда олинганлиги аниқланади. Бунинг учун қуйидаги ифодадан фойдаланиш мумкин:

$$\text{ЭХ} = \frac{\text{ЯХ}}{\text{ЭМ}} \quad (4)$$

бунда: ЭХ- 1 га экин майдонидан олинган ҳосил миқдори, ц;

ЯХ- экин экилган майдондан олинган ялпи ҳосил миқдори, ц. ёки тоннада;

ЭМ- экин экилган ҳақиқий майдон, га.

Бу кўрсаткич ёрдамида 1 гектар экин экилган майдондан қанча миқдорда ҳосил олинганлиги экин турлари бўйича алоҳида-алоҳида аниқланади. Унинг миқдори қанча кўп бўлса шунча яхши. Бу кўрсаткич у ёки бу экин экилган майдоннинг маҳсулдорлигини исботлайди.

Ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги маълум ер майдонига (100 га қишлоқ хўжалигига яроқли, 100 га экинзорга ва 100 га шартли суғориладиган) етиштирилган жами маҳсулот миқдори ва қиймати билан ифодаланади. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар турли сифат ва унумдорликка эга бўлганлиги учун улар маълум коэффициентлар орқали шартли суғориладиган экинзорга айлантирилади.

Қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигининг ошиши ердан фойдаланиш самарадорлиги юксалишини таъминлайди. Ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги ҳар бир гектар ердан олинadиган ялпи маҳсулот, фойда билан аниқланади.

Ердан фойдаланиш иқтисодий самарадорлиги курсаткичлари тизимини куйидаги гуруҳларга булиш мумкин:

- ердан фойдаланиш самарадорлигининг қиймат курсаткичлари;
- ердан фойдаланиш самарадорлигининг натурал курсаткичлари;
- ердан фойдаланиш самарадорлиги қиймат ва натурал курсаткичларини тулдирувчи «нисбий» курсаткичлар.

II БОБ.Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати ва ундан фойдаланиш самарадорлиги таҳлили

2.1. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати

Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ер фонди таркибига, ер ресурсларининг ердан фойдаланувчилар, ҳудудлар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорлар ўртасида тўғри ва оқилона тақсимланишига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан тадқиқот объекти ҳисобланган Қашқадарё вилояти ер фонди ва унинг таркибидаги таркибий ўзгаришларни таҳлил қилиш, уларнинг асосий ва устувор йўналишлари ҳамда тенденцияларини аниқлаш вилоят ер ресурсларидан самарали фойдаланишда муҳим ўрин тутди.

Ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш хусусиятига кўра ер фондини икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин: асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида фойдаланилаётган ерлар ва иқтисодиётнинг саноат ва бошқа тармоқларини жойлаштириш учун макон вазифасини бажараётган ерлар. Жами ер фондида иккинчи гуруҳ ерлари улушининг ўсиб бориши қонуният ҳисобланади, чунки саноат, транспорт ва бошқа тармоқларнинг ривожланиши, йўллар қурилиши каби жараёнлар ҳамда ер ресурсларининг чекланганлиги қишлоқ ва ўрмон хўжалик ерларининг бир қисмини учун ажратиб беришни тақозо этади. Бухолат ер ресурсларидан самарали фойдаланишни шарт қилиб қўювчи объектив сабаблардан бири ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ер фонди таркибини бундай гуруҳлаш умумий характерга эга бўлганлиги боис ердан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш билан боғлиқ амалий вазифаларни ҳал этиш имконини бермайди.

2018 йил 1 январь ҳолати бўйича вилоятнинг умумий ер майдони 2856,8 минг гектарни ташкил этади. Вилоят умумий ер майдонининг 85,9 фоизини қишлоқ хўжалик мақсадлари учун ажратилган. Бундан ташқари умумий ҳайдалма ерларининг 99,56 фоизи, дарахтзорларнинг 98,25 фоизи, бўз

ерларнинг жами ҳамда, яйлов ва пичанзорларнинг 91,81 фоизи қишлоқ хўжалик мақсадларида фойдаланилади.

Шунингдек, ўрмон фонди ерлари қишлоқ хўжалиги ерларидан кейин иккинчи ўринда турган бўлиб, умумий ер майдонининг 10,1 фоизини (289,4 минг га) ташкил қилади. Қолган тоифадаги ерларнинг улуши эса анча паст бўлиб, жами 3,3 фоизни ташкил этади, холос. Бу маълумотларнинг барчаси яна бир қарра истиқболда вилоятда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юритиш учун қулай имкониятлар мавжуд эканлигини кўрсатади.

Қашқадарё вилоятида қишлоқ хўжалик ерларидан фойдаланиш ҳолатини баҳолашда албатта мазкур ҳолатнинг вилоят туманлари бўйича тақсимланишини ҳамда мавжуд қишлоқ хўжалик ерларининг таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун асосий восита бўлган суғориладиган ерларнинг улушини алоҳида эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир (2.1.1-жадвал).

Жадвалдаги маълумотлардан кўринадик, 2017 йилда вилоят бўйича умумий ер майдонининг 18,0 фоизи, экин майдонларининг эса 62,2 фоизини суғориладиган ерлар ташкил этади.

Бу кўрсаткич туманлар бўйича кескин фарқ қилиб, вилоят янги суғориладиган ҳудудларида юқори улушни ташкил этган. Масалан, қишлоқхўжалиги ишлаб чиқариши учун ажратилган экин майдонлари таркибида суғориладиган ерлар улуши бўйича Касби, Миришкор, Нишон туманларида мазкур кўрсаткич 100 фоизни, Қарши туманида 92,9 фоизни, Косон туманида 83,79 фоизни, Муборак туманида 94,21 фоизни, Қарши шаҳрида 94,24 фоизни ташкил қилган.

**Қашқадарё вилояти туманлари бўйича жами қишлоқ хўжалик
ерларининг тақсимланиши (2018 йил 1 январ ҳолатига)**

№	Туманлар	Умумий ер майдони			Экин ерлари		
		жами, минг га	шу жумладан суғори- ладиган, мингга	жамига нисбатан , % ҳисобида	жами, минг га	шу жумладан суғори- ладиган мингга	жамига нисбатан , % ҳисоби да
1	Ғузор	265,230	34,954	13,18	61,886	31,271	50,53
2	Деҳқонобод	395,662	2,930	0,74	44,725	1,927	4,31
3	Қамаши	245,735	34,806	14,16	62,915	28,249	44,9
4	Қарши	91,704	49,190	53,64	44,210	41,068	92,89
5	Косон	187,241	73,996	39,52	73,324	61,441	83,79
6	Касби	73,479	50,565	68,82	44,472	44,472	100
7	Китоб	174,198	20,272	11,64	21,741	9,955	45,79
8	Миришкор	312,538	62,644	20,04	55,287	55,287	100
9	Муборак	307,013	34,999	11,40	34,204	32,224	94,21
10	Нишон	211,128	57,595	27,28	51,764	51,764	100
11	Чироқчи	283,686	30,545	10,77	122,641	22,793	18,58
12	Шахрисабз	166,687	26,036	15,62	24,662	18,077	73,3
13	Яккабоғ	134,947	34,566	25,61	39,072	24,668	63,13
14	Қарши ш.	7,551	1,739	23,03	0,538	0,507	94,24
	ами вилоят бўйича	2856,799	514,437	18,0	681,441	423,703	62,18

Манба: Қашқадарё вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Ер фондининг мазкур тоифалари кўп жиҳатдан иқтисодиётнинг асосий тармоқлари таркиби билан белгиланади. Шу сабабли улар ўзгармас ҳисобланмайди ва бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиб туриши мумкин. Ерларнинг бир тоифадан бошқа тоифага ўтиб туриши натижасида ер фондида таркибий ўзгаришлар юзберилади.

Қашқадарё вилояти географик ва ҳудудий жойлашувининг ўзига хос жиҳатлари, яъни унинг тоғ ва тоғолди зоналарида жойлашганлиги ўрмон хўжалиги ерлари улушининг нисбатан юқори бўлишига олиб келиб, бу борада катта имкониятлар борлигидан далолатберилади.

Қолган тоифадаги ерлар улуши анча паст бўлиб, уларнинг жами ер фондидаги биргаликдаги салмоғи 3 фоизини ташкил қилади, холос. Бу эса вилоят ер майдонлари қишлоқ хўжалигини юритиш учун қулай имкониятларга эга эканлиги ва бу ерда деҳқончилик ҳамда чорвачилик ривожланиши истиқболлари юқори эканлигини кўрсатади.

2.1.2-жадвал.

Қашқадарё вилоятида ер фондининг фойдаланиш турлари бўйича тақсимланиши, минг гектар.

Ер турлари	1990	2000	2010	2018	2018 да 1990 ганисбатан, % да
Қишлоқ хўжалик ерлари	2531,2	2531,1	2495,0	2495,0	98,6
Аҳоли пунктлари ерлари	8,7	11,6	11,6	11,6	133,3
Саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар	18,0	20,0	35,5	35,5	197,2

Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация ерлари	7,1	3,0			-
Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар	-	-			-
Ўрмон фонди ерлари	258,5	271,6	276,6	276,3	106,7
Сув фонди ерлари	29,8	33,7	34,3	34,3	115,1
Захира ерлари	4,2	3,8	3,8	3,8	90,5
Жами ерлар	2857,5	2856,8	2856,8	2856,8	99,98

Манба: Қашқадарё вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, 1990-2018 йиллар давомида вилоят ер фонди ҳажми сезиларли даражада ўзгармаган бўлса-да, унинг таркибида катор ўзгаришлар юз берган. Чунончи, таҳлил қилинаётган давр мобайнида қишлоқ хўжалиги ерлари 36,2 минг гектарга ёки 1,4 фоизга қисқарган. Бунинг натижасида мазкур ерларнинг вилоят жами ер фондидаги улуши 1990 йилда 88,6 фоиздан 2018 йилда 87,3 фоизгача пасайди.

Бу пасайиш, энг аввало, ўрмон хўжалиги, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун белгиланган ерларнинг ҳам мутлақ, ҳам нисбий миқдорда ўсганлиги билан боғлиқ.

Қашқадарё вилоятида 1990-2018 йиллар давомида ўрмон хўжалиги ерлари 17,8 минг гектарга ёки 6,7 фоизга ўсди. Бу асосан қишлоқ хўжалиги ерларининг бир қисмини ўрмон хўжалигига ажратиб берилиши ҳисобига юз берди. Бу эса ўрмон ерларининг жами ер фондидаги улушини таҳлил қилинаётган давр мобайнида 9,0 фоиздан 9,7 фоизга ўсишини таъминлади.

Мустақиллик йилларида республикаимиз аграр соҳасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида аҳолини ер ресурслари

билан таъминланишида сезиларли ижобий ўзгаришлар юз берди. Хусусан, 1991 йилда республика миқёсида аҳоли шахсий хўжаликлари учун 100 минг гектар ер ажратиб берилди. Бундай ўзгариш Қашқадарё вилоятига ҳамхос. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, аҳоли пунктлари ерлари 1990 йилда 8,7 минг гектардан 2018 йилда 11,6 минг гектаргача, яъни 33,3 фоизга ўсди. Бунинг натижасида аҳоли пунктлари ерларининг вилоят ер фондидаги салмоғи 0,3 фоиздан 0,4 фоизгача ошди.

Қишлоқ аҳолисининг ер билан таъминланишидаги бундай ижобий ўзгаришлар нафақат уларнинг уй-жой билан таъминланишининг ошишига, балки даромад манбаларини кенгайтириб, ўтиш даврида ижтимоий аҳволининг яхшиланишига ҳам туртки бўлди.

Қишлоқ хўжалиги ерларининг жами ер майдонидаги улуши туманлар бўйича бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Бундай тафовутнинг мавжудлиги туманларнинг ўзига хос ҳудудий хусусиятлари, хусусан, урбанизациялашганлик ва ўрмон хўжалиги ерлари билан таъминланганлиги, ерларнинг рельеф тузилиши ҳамда аҳолининг зичлик даражаси билан боғлиқ. Масалан, Қарши шаҳрида қишлоқ хўжалиги ерлари жами ер майдонининг 27,5 фоизини ташкил қилади ва бу, энг аввало, жами ер фондида аҳолипункти ҳамда саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар улушининг юқорилиги (72,5 фоиз) билан изоҳланади (2.1.3- жадвал).

**2.1.3-жадвал. Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалигида
фойдаланиладиган ер майдонининг 2018 йилда туманлар бўйича
тақсимланиши**

Туманлар	Умумий майдон, га	Қишлоқ хўжалиги ер майдони, га	Умумий майдонга нисбатан, %
Ғузор	265230	237493	89,5
Дехқонобод	395662	280474	70,9

Қарши	91705	65694	71,6
Косон	187241	143622	76,7
Қамаши	245735	179184	72,9
Китоб	174198	103944	59,7
Миришкор	312538	277473	88,8
Муборак	307013	271875	88,6
Нишон	211128	155086	73,5
Касби	73479	49777	67,7
Чироқчи	283686	241350	85,1
Шахрисабз	166687	102906	61,6
Яккабоғ	134947	100480	74,5
Қарши шаҳри	7551	2079	27,5
Вилоятжами	2856800	2211437	77,4

Манба: Қашқадарё вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Қарши (71,6 фоиз) ва Касби (67,7 фоиз) туманларида аҳолининг зич жойлашганлиги ҳамда саноат тармоғининг нисбатан юқорида даражада ривожланганлиги жами ер майдонида қишлоқ хўжалиги ерлари улушининг пастлигини таъминлайди.

Китоб (59,7 фоиз), Шахрисабз (61,6 фоиз), Дехқонобод (70,9 фоиз) ва Қамаши (72,9 фоиз) туманларида қишлоқ хўжалик ерларининг нисбатан паст улуши жами ер майдонида ўрмон хўжалиги ва аҳоли пункти ерларининг сезиларли салмоққа эга эканлиги билан тушунтирилади.

Қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш нуқтаи назардан қишлоқ хўжалик ерларининг хўжалик мақсадида фойдаланишига кўра таркибини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда суғориладиган ерлар алоҳида ўрин тутади, чунки етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий қисми айнан мана шу ерлар ҳиссасига тўғри келади.

**Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалиги ер турларининг фойдаланиш
мақсадларига кўра тақсимланиши (минг га)**

Ер турлари	1990	2000	2010	2018	барча ерлардаги улуши		2018 да 990 нисб. %да га
					1990	2017	
Ҳайдаладиган ерлар	670,6	669,7	668,5	668,0	29,9	30,0	99,7
Шу жумладан: суғориладиган ерлар	416,4	417,7	417,6	418,6	18,6	18,7	100,2
Лалмикор ерлар	254,2	252,0	250,9	249,4	11,4	11,3	98,7
Кўп йиллик дарахтзорлар	35,0	34,6	33,9	31,8	1,6	1,5	98,6
Шу жумладан: суғориладиган ерлар	32,1	31,7	31,1	29,5	1,4	1,4	98,4
Бўз ерлар	25,7	23,5	24,1	23,9	1,1	1,0	91,4
Шу жумладан: суғориладиган ерлар	5,2	4,8	8,6	5,2	0,2	0,2	92,3
Яйлов ва пичанзорлар	1542,2	1503,2	1487,6	1488,6	68,6	67,4	97,4
Жами қишлоқ хўжалик ерлари	2273,5	2231,0	2214,1	2212,2	100	100	98,0

Манба: Қашқадарё вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалик ерларининг асосий қисми яйлов ва пичанзорлар ҳиссасига тўғри келади. Бу, энг аввало, вилоятнинг географик жойлашуви ва ҳудудий хусусиятлари билан боғлиқ, яъни вилоят ҳудудининг асосий қисмини тоғ ва тоғолди зоналари ҳамда чўллар ва чала чўллар ташкил этади. Мазкур турдаги ерларнинг жами қишлоқ хўжалиги ерларидаги салмоғи 1990 йилда 68,6 фоизни ташкил қилган бўлса, 2018 йилга келиб бу кўрсаткич 67,4 фоизга тенгбўлди.

Вилоят қишлоқ хўжалигида ҳайдаладиган ерлар ўзига хос муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унинг жами қишлоқ хўжалиги ерларидаги улуши 30 фоизни ташкил қилади. Ҳайдаладиган ерларнинг 1990 йилда 62,1 фоизи, 2018 йилда эса 62,7 фоизи суғориладиган ерлар ҳисобига тўғри келган.

2.1.5-жадвал. Қашқадарё вилояти туманларида суғориладиган ва лалми ерлар ҳажмининг ўзгариши, минг гектар

Туманлар	1990 йил			2018 йил		
	Суғори- ладиган ерлар	Лалми ерлар	Суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлардаги улуши	Суғори- ладиган ерлар	Лал- ми ерлар	Суғорил адиган ернинг ҳайдала- диган ердаги улуши
Баҳористон	23,6	-	100	-	-	-
Ғузор	31,1	27,9	51,9	31,0	25,8	54,5
Дехқонобод	4,9	42,6	10,3	1,9	42,7	4,3
Қарши	36,3	4,7	88,5	40,4	3,1	92,8
Косон	51,8	7,9	86,8	61,2	10,0	85,9

Қамаши	27,7	36,3	43,2	28,0	35,0	44,4
Китоб	12,2	9,8	55,4	11,3	11,1	51,0
Касби	41,0	-	100	43,2	-	100
Миришкор	-	-	-	54,1	-	100
Муборак	30,7	2,0	93,9	32,2	2,0	94,1
Нишон	51,6	-	100	50,4	-	100
У.Юсупов	36,6	-	100	-	-	-
Чироқчи	29,3	94,6	23,6	22,2	97,7	18,5
Шаҳрисабз	18,1	8,5	68,0	18,0	6,8	72,6
Яккабоғ	21,2	19,9	51,6	23,7	15,4	60,6
Қарши шаҳри	0,3	-	100	0,7	-	100
Вилоят бўйича	416,4	254,2	62,0	418,6	249,6	62,7

Манба: Қашқадарё вилояти Қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари асосида тайёрланди.

Суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлардаги салмоғи вилоят туманлари бўйича бир-биридан фарқ қилиб, бу, энг аввало, туманларнинг ўзига хос географик, табиий-иқлим ва ҳудудий шароитларига боғлиқ.

Хусусан, Миришкор, Нишон, Касби каби туманларда суғориладиган ерларнинг жами ҳайдаладиган ерлардаги улуши 100 фоизни ташкил қилса, Деҳқонобод, Чироқчи, Қамаши, Яккабоғ каби туманларда ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил этади.

2.2. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан самарали фойдаланиш механизмлари

Суғориладиган ва лалми ерлар ўртасидаги бундай тафовут ерлардан фойдаланиш самарадорлигига, хусусан, бир гектар ердан олинадиган маҳсулот ва даромад миқдорига ўз таъсирини кўрсатади.

Шундай қилиб, Қашқадарё вилояти ер фондининг тақсимланишида юз берган ўзгаришларни таҳлил қилиш натижалари қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

– Қашқадарё вилояти ер фондининг 97,6 фоиздан асосий ишлаб чиқариш фондлари сифатида фойдаланилади. Бошқача сўз билан айтганда, вилоятда мавжуд ерларнинг асосий қисми қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ерлари ҳисобланади. Бу вилоят қишлоқ хўжалик салоҳиятининг юқорилигидан ва географик жihatдан жойлашувининг ўзига хослигидан далолатберади;

– мустақиллик йилларида вилоят ер фондининг умумий ҳажми сезиларли даражада ўзгармаган бўлса-да, унинг таркибида бирмунча ўзгаришлар юз берди. 1990-2018 йилларда қишлоқ хўжалиги ерларининг умумий ҳажми 36,2 минг гектарга ёки 1,4 фоизга қисқарди. Бу қисқариш ўрмон хўжалиги, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, муҳофаа ва бошқа мақсадлар учун белгиланган ерларнинг ҳам мутлақ, ҳам нисбий миқдорда ўсганлиги билан боғлиқ. Хусусан, 17,8 минг гектарга ёки 6,7 фоизга, аҳоли пунктлари ерлари 8,7 минг гектарга ёки 33,3 фоизга ўсди;

– қишлоқ хўжалиги ерларининг жами ер майдонидаги улуши туманлар бўйича бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади (Қарши шаҳрида 27,5 фоиздан Ғузор туманларида 89,5 фоизгача). Бундай тафовутнинг мавжудлиги туманларнинг ҳудудий хусусиятлари, хусусан, уларнинг урбанизациялашганлик ва ўрмон хўжалиги ерлари билан таъминланганлиги, аҳолининг зичлик даражаси ва ерларнинг рельеф тузилиши билан боғлиқ;

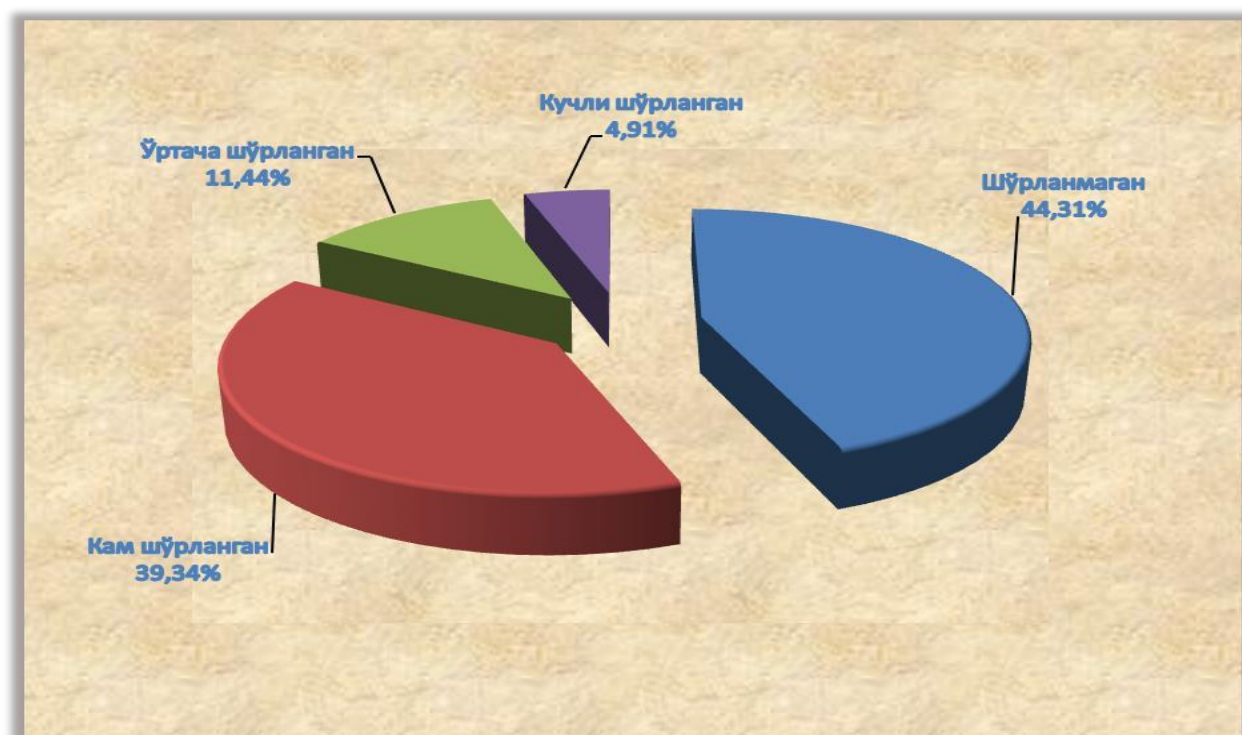
– Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалик ерлари таркибини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, унинг асосий қисми яйлов ва пичанзорлар ҳиссасига тўғри келади. Мазкур турдаги ерларнинг жами қишлоқ хўжалиги ерларидаги салмоғи 1990 йилда 68,6 фоизни ташкил қилган бўлса 2018 йилга келиб бу кўрсаткич 67,4 фоизга тенг бўлди. Вилоят қишлоқ хўжалигида ҳайдаладиган ерлар ўзига хос муҳим эга бўлиб, унинг жами қишлоқ хўжалиги ерларидаги улуши 30 фоизни ташкил қилади.

Ҳайдаладиган ерларнинг 1990 йилда 62,1 фоизи, 2018 йилда эса 62,7 суғориладиган ерлар ҳисобига тўғрикелди;

– суғориладиган ерларнинг ҳайдаладиган ерлар ҳажмидаги салмоғи вилоят туманлари бўйича бир-биридан фарқ қилиб, бу, энг аввало, туманларнинг ўзига хос географик, табиий-иқлим ва ҳудудий шароитларига боғлиқ. Хусусан, Миришкор, Нишон, Касби каби туманларда суғориладиган ерларнинг жами ҳайдаладиган ерлардаги улуши 100 фоизни ташкил қилса, Дехқонобод, Чирокчи, Қамаш, Яккабоғ каби туманларда ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисмини лалми ерлар ташкил этади;

– ислохотлар йилларида вилоят қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги шакллари пайдо бўлди ва қишлоқда мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Бунинг натижасида ердан фойдаланувчиларнинг таркиби тубдан ўзгарди.

Шўрланиш жараёнлари вилоят суғориладиган ерларининг 55,6 фоизида учрайди. Кучли шўрланган тупроқлар майдони 22496 гектарни ёки вилоят суғориладиган ерларининг 4,9 фоизини ташкил этади. Ўртача шўрланган тупроқлар майдони 52409 гектар ёки 11,4 фоизини, кучсиз шўрланган тупроқлар майдони 180202 гектарни ёки 39,3 фоизини ташкил этади (1-расм). Шўрланмаган тупроқлар майдони эса 202951,0 гектарни ёки вилоят суғориладиган тупроқлари майдонининг 44,4 фоизини ташкил этади.

1-расм. Қашқадарё вилояти суғориладиган тупроқларининг шўрланиш даражаси бўйича майдонлари, фоиз ҳисобида.

Вилоят суғориладиган тупроқларининг асосий қисми гумус (88,68%) билан кам таъминланган гуруҳни ташкил этиб, 11,3 фоизи ўртача ва 0,02 фоизи юқори таъминланган гуруҳларга киради. Бу ҳолат вилоят суғориладиган тупроқларида гумус миқдорини кўпайтириш учун органик ва органоминарал ўғитларни кенг қўллашни талаб этади.

Тупроқ баҳолаш ишлари натижаларига кўра вилоятда биринчи кадастр гуруҳига кирувчи ёмон ерлар учрамайди. Иккинчи кадастр гуруҳига кирувчи ўртачадан паст ерлар майдони 45008,3 га бўлиб, суғориладиган қишлоқ хўжалиги экин ерлари майдонининг 9,8 фоизини ташкил этади. Бу гуруҳ тупроқлари вилоятнинг барча туманларида учрайди.

Учинчи кадастр гуруҳига кирувчи сифати ўртачадан паст ва ўртача ерлар майдони 313427,1 га бўлиб, суғориладиган қишлоқ хўжалиги экин ерларининг 68,5 фоизини ташкил қилади. Бу гуруҳ тупроқлари вилоятнинг барча туманларида учрайди.

Тўртинчи кадастр гуруҳига кирувчи сифати ўртачадан юқори ва яхши ерлар майдони 92589,08 га бўлиб, вилоят суғориладиган қишлоқ хўжалиги экин ерлари майдонларининг 20,2 фоизини ташкил этади. Бу гуруҳ тупроқлари Қарши шаҳри ҳудудидан ташқари барча туманларда тарқалган.

Тупроқ-баҳолаш ишлари натижаларига кўра, Косон туманидаги 66408,7 гектар суғориладиган қишлоқ хўжалик ер майдонларининг ўртача бонитети 50 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 3 баллга, Миришкор туманидаги 58571,4 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 46,7 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 4,7 баллга, Нишон туманидаги 53939,7 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 47,3 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 3,4 баллга, Китоб туманидаги 15981 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 64,5 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 0,5 баллга, Чироқчи туманидаги 25434,6 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 59,7 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 1,7 баллга, Ғузор туманидаги 32764,3 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 53,4 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 1,4 баллга, Дехқонобод туманидаги 2245,5 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 52,1 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 0,1 баллга, Қамаш туманидаги 30089,1 гектар ер майдонларининг ўртача бонитети 55,0 балл билан баҳоланиб, 1999 йилга нисбатан 2,0 баллга ошди. Вилоят суғориладиган ерларининг ўртача бонитети 52,3 баллни ташкил этиб, 1999 йилга нисбатан 1,3 баллга ошди.

Биринчи кадастр гуруҳига (I ва II синфлар) янги ўзлаштирилган, кам ривожланган хоссаларга эга, кучсиз ва унумдорлиги паст бўлган, маданий ўсиш учун зарурий озуқа моддалари кам, тупроқ шароитлари паст ерлар киритилган. Лекин бундай ерлар вилоятда учрамайди.

Иккинчи кадастр гуруҳига (III ва IV синфлар) янгидан суғорилган ерларнинг катта қисми, фаол ўзлаштирилаётган ва маданийлаштирилаётган ерлар киради. Бундай ерларнинг табиий хоссалари етарли даражада турғун бўлиб, уларнинг барча майдонлари суғоришга яроқли ҳисобланади, аммо

экиладиган экин турлари чекланган. Тупроқлар шўрланган, шамол эрозиясига учраган, сифати бўйича ўртачадан паст бўлиб 21-40 балл билан баҳоланади.

Мазкур гуруҳда асосий экин ҳисобланган пахтанинг меъёрий ҳосилдорлиги 12,0 центнерни ташкил этгани ҳолда ўзгарувчандир. Бу майдонларни ҳосилдорлигини ошириш учун ерларни текислаш, шўрини ювиш, органик ўғитлар билан бойитиш, кўп йиллик ўтлар ва сидератлар экиш ва бошқа агротехник тадбирларни амалга ошириш зарур. Вилоят бўйича бу гуруҳга кирган ерларнинг умумий майдони 75432 гектар бўлиб, жами суғориладиган ерларнинг 16,9 фоизини ташкил этади. Бундай ерлар вилоятнинг барча туманларида мавжуд бўлиб, айниқса Миришкор, Қарши туманларида уларнинг майдонларианчагинадир.

Учинчи кадастр минтақасига (V ва VI синфлар) етарли даражада маданийлашган, янгидан ва қисман эскидан суғориладиган ерлар киритилган. Бу майдонлар тупроқларининг сифати ўртача, бонитети 41-60 баллни ташкил этади. Бундай ерларда ҳудуднинг захини қочириш, шўрини ювиш, эрозияга қарши агротехник тадбирлар ўтказиш, ерлардан тўғри фойдаланишнинг замонавий технологияларини қўллаш орқали тупроқларнинг ижобий хусусиятлари пайдо бўлишига эришиш мумкин. Агарда бу ерлардан нотўғри фойдаланилса маданийлаштириш жараёни тўхтаб қолиши билан бир қаторда, тупроқлар деградацияси бошланиши, гумус ва озуқа элементларининг пасайиши, нишабли ерларда эрозиянинг бошланиши ва тупроқ унумдорлигининг пасайиб кетиши кузатилгани қатор тупроқшунос олимлар томонидан тасдиқланган. Бу синфга мансуб тупроқлар ирригация эрозиясига ҳамда иккиламчи шўрланишга кам учраши билан ҳам бошқа тупроқлардан фарқ қилади. Вилоят бўйича бундай ерларнинг умумий майдони 286392 гектарни, яъни жами суғориладиган ерларнинг 64,3 фоизини ташкил этади. Бундай ерлар ҳам вилоятнинг барча туманларига тарқалган бўлиб, унда экиладиган пахтанинг ҳосилдорлиги ўртача 20,0 центнерни ташкил этгани

ҳолда маданийлаштириш чуқур олиб борилмаганлиги боис табиий унумдорлик турғун эмас.

Тўртинчи кадастр минтақасига (VII ва VIII синфлар) қадимдан маданийлаштирилган воҳа тупроқлари киради. Бу майдонлар тупроқларининг бонитети 61-80 баллни ташкил этади. Бундай ерлар одатда эскидан ва янги суғорилаётган, баъзан ўртача даражада маданийлашганлиги сабабли, тупроқларнинг хоссалари сезиларли даражада яхшиланган, унумдорлиги юқори далалар яхши текисланган ва механизация билан қайта ишлов бериш анча қулай. Тупроқлар унумдорлигини ва ишлаб чиқариш имкониятларини пасайтирувчи омилларнинг, яъни гумус миқдорининг пастлиги, озуқа моддаларининг камлиги, ирригация ва шамол эрозияси ҳамда иккиламчи шўрланишнинг таъсири бу синфга кирган тупроқларда жуда кам. Бу синфга кирадиган майдонларга қишлоқ хўжалик экинларининг барча турларини, жумладан, пахта–беда алмашлаб экиш мажмуасига кирадиган экинларни экиш ҳамда меъёрлардаги агротехник тадбирлар ёрдамида юқори ҳосил етиштириш мумкин.

Шуни айтиш мумкинки, бу синфга кирадиган тупроқлар тарқалган ерларга қилинган харажатлар ўзини оқлайди, асосий экин ҳисобланган пахтанинг ўртача меъёрий ҳосилдорлиги гектарига 25,0 центнер бўлиб, сифати паст ерларга нисбатан моддий ва меҳнат харажатларини кам талаб қилади. Ушбу синфга кирган ерларнинг умумий майдони 75378 гектарни ташкил этган. Бу вилоятдаги жами суғориладиган ерларнинг 16,9 фоизини ташкил этади ва бундай майдонлар асосан вилоят туманларининг қадимдан суғориладиган ҳудудларида тарқалган. Жумладан, бундай ерларнинг нисбатан катта майдонлари Шахрисабз, Яккабоғ, Қамаш, Ғузор, Касби, Китоб ва Косон туманларида мавжуд. Айниқса Шахрисабз ва Китоб туманларида бундай майдонлар жами суғориладиган ерларнинг деярли ярмидан ортигини ташкил этади. Бу синфга кирган ерлар вилоятнинг асосий деҳқончилик ерлари ҳисобланади.

Бешинчи кадастр минтақасига қадимий шаҳарлар ва қишлоқлар атрофидаги, юқори даражада маданийлашган ерлар киритилган. Бу тупроқлар энг юқори унумдорликка эга бўлганлари ҳолда асосий хоссалари турғунлиги, ўзгармаслиги билан ажралиб туради. Бу ерларда тарқалган тупроқлар сифатига ташқи салбий омиллар унчалик таъсир кўрсатмайди, натижада олинадиган ҳосилдорлик ҳам бирмунча турғун. Бу кадастр минтақасига IX синфдаги ерлар бириктирилган бўлиб, унинг бонитети 81-90 баллга тенг. Меъёрий пахта ҳосилдорлиги гектарига 36,0 центнергача. Бир центнер пахта маҳсулотини етиштиришга сарфланадиган харажатлар ўртача кўрсаткичдан 30,0-35,0 фоиз кам. Ушбу минтақага кирган ерларнинг умумий майдони вилоят бўйича жами 8177,0 га ни ташкил этади. Бу кўрсаткич вилоятда жами суғориладиган майдонларнинг 1,83 фоизига тўғри келади. Бундай ерларнинг нисбатан катта майдонлари Шахрисабз ва Яккабоғ туманларида, кичикроқ майдонлари Китоб, Косон, Ғузор ва Чироқчи туманларида тарқалган. Бу синфга кирган ерлар алоҳида қийматга эгаллиги, юқори маҳсулдорлиги, маҳсулот етиштиришга сарфланадиган харажатларнинг маҳсулот бирлигига нисбатан анча пастлигини эътиборга олиб агротехник ишлов даражасини такомиллаштириш, экологик тозаллигини таъминлаш ва бундай ерлардан фақатгина қишлоқ хўжалигида фойдаланиш зарур.

X синфдаги ерларнинг бонитет балли 91-100 баллга тенг. Меъёрий пахта ҳосилдорлиги 36,0 центнердан юқори. Бир центнер пахта маҳсулотини етиштиришга сарфланадиган харажатлар ўртача кўрсаткичдан 30,0-35,0 фоиз кам. Лекин вилоятда 90-100 баллик ерларйўқ.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадикки, умуман бугунги кунда вилоятнинг жами суғориладиган майдонларининг 81,2 фоиздан ортиғини III-VI синфга кирувчи ерлар ташкил этади. Бу майдонлар айниқса охирги 15 йилда анчагина кўпайди. Масалан, маълумотларга қараганда 1985-1986 йиллари III-VI синфларга кирувчи ерлар суғориладиган ерларнинг 72,2 фоизини, бошқа ерлар эса VII-VIII синфларни ташкил этган. Бу ачинарли

ҳолат, албатта. Кейинги йилларда вилоятда суғориладиган майдонларнинг аксарият қисми турлича шўрланишгаучраган.

Республикамиз аграр соҳасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш турли мулкчиликка асосланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини барпо этиш ва шу асосда бозормуносабатларини шакллантириш, тармоқда соғлом иқтисодий рақобат муҳитини яратиш орқали мавжуд меҳнат, ер-сув ресурслари ва асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишида олибборилмоқда.

Ислохотларнинг дастлабки босқичидан бошлаб ер ислохотини ўтказишга алоҳида эътибор берилди бошланди. Бу амалиётда ер майдонларини ердан фойдаланувчи турли мулк субъектлари ўртасида қайта тақсимлаш йўли билан амалга оширилди. Қишлоқда хусусий секторни ривожлантириш учун ерлар, энг аввало, шахсий ёрдамчи хўжаликлар эгаларига ажратиб берилди. Кейинчалик улар деҳқон хўжаликларига айлантирилди. Ер участкалари уларга мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод бириктириб қўйилди. Айни вақтда фермер хўжаликларини ривожлантириш учун фермерларга ерлар узок муддатли ижара тамойиллари асосида камида 10 йил, аммо кўпи билан 50 йил муддатга ажратиб берилди.

Кейинчалик республика қишлоқ хўжалигида босиб ўтилган иқтисодий ислохот босқичлари ва хорижий мамлакатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда мулк пайларни жорий этиш тажрибасини умумлаштириш йирик, ўрта ва кичик қишлоқ хўжалиги корхоналарининг биргаликда фаолият кўрсатиши мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатди. Шу сабабли иқтисодий тажрибалар натижасига кўра хўжалик юритишнинг истиқболли шакллари аниқланди: йирик товар ишлаб чиқарувчилар – қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлар), ўрта товар ишлаб чиқарувчилар – фермер хўжаликлари, майда товар ишлаб чиқарувчилар – деҳқон хўжаликлари. Институционал ва қонуний асос эса уларнинг фаолият кўрсатиши учун зарурий қулай шарт-шароитларни яратишга қаратилди.

Фермер хўжалиги ўзига узоқ муддатли ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи фермер хўжалиги аъзоларининг биргаликдаги фаолиятига асосланган, юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъектдир. Аксарият ҳолларда фермер хўжаликлари оилавий асосда ташкил этилиб, унинг аъзоларига фермер хўжалигини биргаликда юритаётган, бу хўжаликдаги иш ўзининг асосий меҳнат жойи бўлган фермер хўжалигининг бошлиғи, унинг хотини, болалари, шу жумладан, фарзандликка олинган болалари, тарбияга олинган болалари ва меҳнатга лаёқатли бўлган бошқа шахслар кирази. Фермер хўжаликлари шартномалар асосида ташқаридан ишчилар ёллаши ҳам мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Қашқадарё вилоятида деҳқон ва фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришда ўзига хос мўҳим ўрин эгаллайди. Мазкур хўжаликлар фаолияти учун ҳуқуқий асоснинг яратилиши натижасида вилоятда яратилаётган ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ва алоҳида экин турларининг сезиларли қисми улар томонидан яратилмоқда.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса чиқаришимиз мумкинки, фермер хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлиги талаб даражасидан анча паст. Бундай ҳолат энг аввало қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

- фермер хўжаликларига ажратиб берилган ерларнинг унумдорлик даражаси нисбатан анча паст;
- фермер хўжаликлари кўп ҳолларда ўзларига ажратиб берилган ер майдонларидан мустақил фойдалана олмаяптилар;
- фермер хўжаликларида агротехник ва технологик жараёнларни ўз вақтида амалга ошириш учун техника воситалари етишмайди. Туман МТПларида мавжуд техника воситаларининг етишмаслиги туфайли фермер хўжаликларига энг охирги навбатда хизмат кўрсатмоқдалар. Бу ўз навбатида фермер хўжаликларининг ердан самарали фойдаланишларига салбий таъсир кўрсатмоқда;

- фермер хўжаликларига қонунда кўзда тутилган миқдорда ер ажратиб берилмаслик ҳолатлари кузатилади ваҳ.к.

Бизнинг фикримизча, фермер хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи хизмат кўрсатиш тизимини бозор иқтисодиёти талабларигамослаштириш;

- фермер хўжаликларига ажратиб берилаётган ерлардан фойдаланишда, экинлар таркибини танлашда қонунчиликда кўзда тутилган эркинликларни тўлиқтаъминлаш;

- ердан фойдаланиш самарадорлигини оширганлиги ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаганлигидан фермер хўжаликларининг манфаатдорлигини ошириш;

- фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш;

- фермерларнинг билим ва касбий тайёргарлигини ошириш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ва бошқалар.

Дехқон хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлигининг бошқа хўжалик юритиш шакллариغا нисбатан юқорилиги деҳқон хўжаликларининг мулкка, ерга ва етиштирилган маҳсулотга эгалик ҳисси ва ишончининг ортиб бориши ва шу асосда меҳнатга бўлган муносабатнинг ўзгариши билан тушунтирилади.

Дехқон хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлигининг юқори бўлишига қуйидаги омиллар ижобий таъсир кўрсатди:

- деҳқон хўжаликлари мустақил товар ишлаб чиқарувчи бозор субъекти сифатида фаолият юритиши учун мустаҳкам ҳуқуқий асосиярилган;

- деҳқон хўжаликлари тўлиқ хусусий мулк асосида фаолият юритиши уларга мустақил равишда барча хавф-хатарларни ўз зиммаларига олган ҳолда бозорларни ва экин турларини танлаш имкониятини беради ва бошқалар.

III-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЕРДАН ФОЙДАЛАНИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш

Маълумки, ер ресурслари миллий хўжалик ишлаб чиқаришнинг жойлашувига ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда асосий восита ҳисобланади.

Шу мақсадда мустақиллик йилларида мамлакатимизда ер муносабатларини тартибга солишга доир қабул қилинган қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўпламида асосий масала сифатида турли тоифадаги ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, ундан оқилона фойдаланишлари, унинг ҳосилдорлигини ошириш, ерларнинг қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқаришдан чиқиб кетишни ҳамда зарарли моддалар билан ифодаланишини олдини олиш чораларини кўриш ўз вақтида агротехник ва бошқа чора-тадбирларини кўриш вазифалари юклатилган.

Бугунги кунда мамлакатимизда ер ресурсларидан самарали фойдаланишнинг тўлиқ ташкилий-ҳуқуқий пойдевори яратилган деб айтиш мумкин. Чунки мустақиллик йилларида қабул қилинган меърий ҳужжатлар ер ресурсларидан фойдаланишнинг нафақат ҳуқуқий, балки унинг ташкилий механизмини ҳам вужудга келтиради. Жумладан, қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси”, “Ер кодекси”, “Давлат ер кадастри тўғрисида” мамлакатда ер ресурсларидан фойдаланишнинг ягона бир тизим шаклидаги ҳуқуқий механизм асосини ташкил қилади. “Қишлоқ хўжалик кооперативи, ширкат хўжалиги тўғрисида”ги, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Ижара хўжалиги тўғрисида”ги қонунлар эса ердан фойдаланишнинг ташкилий механизми асосларини ўзида мужассам этади.

Қабул қилинган мазкур қонун ҳужжатлари аграр соҳада кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш имконини бериб, қишлоқ хўжалиги юритувчиларни ишлаб чиқариш ҳажмлари ва бу жараёнда жалб қилинажак меҳнат ресурсларининг характериға кўра уларни уч гуруҳға бўлди.

Биринчи гуруҳ - йирик товар ишлаб чиқарувчилар бўлиб, унда ширкат жамоа хўжаликлари, иккинчи гуруҳ - ўрта товар ишлаб чиқарувчилар бўлиб, унда фермер хўжаликлари ва учинчи гуруҳда кичик товар ишлаб чиқарувчилар сифатида деҳқон хўжаликларини ўз ичига олди. Шунингдек, уччала гуруҳ товар ишлаб чиқарувчиларининг ихтисослашуви ҳам қонунчилик ислохотлари даврида тўлиқ шаклланди. Унга кўра йирик товар ишлаб чиқарувчиларнинг, энг аввало, пахтачилик ва ғаллачилик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашуви мақсадга мувофиқлиги кўзда тутилган. Ўрта товар ишлаб чиқарувчилар, айниқса, чорвачилик ва айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларига ихтисослашадилар. Кичик товар ишлаб чиқарувчиларнинг эса мева-сабзавотчилик, узумчилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириши белгиланган.

Аграр соҳада қабул қилинган ер муносабатлари қонунчилиги ягона тизим сифатида ва мамлакатда шаклланган шарт-шароитлардан келиб чиқиб миллий иқтисодиётни барқарор ривожланиш асосини таъминлаш мақсадида қуйидаги тамойилларни олдинга сурди:

- ер ресурслари мамлакат бойлиги ва уни ҳар томонлама муҳофазалаш ердан фойдаланувчиларнинг асосий вазифаси ҳисобланади;

- ердан фойдаланиш ижара муносабатлари асосида ташкил этилади ва унга эгалик қилиш жараёнлари давлат қонунчилиги томонидан қафолатланади:

- қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатувчи турли укладлардаги барча хўжалик юритувчиларнинг ердан фойдаланиш ва унга эгалик қилишда тенг шароит яратиш давлат томонидан таъминланади;

- ернинг мелиоратив ҳолатини агротехник тадбирлар ўтказиш орқали мутассил яхшилаб бориш, унинг самарадорлигини оширишга йўналтирилган илғор агромилиоратив технологияларни кенг жорий этиш қишлоқ хўжалик субъектларининг мажбуриятлари деб белгиланади.

Бугунги кунда ер ресурсларидан фойдаланишнинг ташкилий жиҳатлари нисбатан шаклланган ва қарор топган бўлса-да, лекин унинг

хуқуқий жихатларида бир мунча камчиликлар кўзга ташланади. Бизнинг фикримизча, ушбу камчиликлар асосан ердан фойдаланиш амалиётини ташкил этиш билан боғлиқ шартномалар тузиш тизимида кўплаб учрамоқда. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 49-моддасида “қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)-товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш мақсадида пай усулига асосланган қишлоқ хўжалигикорхонасининг асосий ташкилий-хуқуқий шакли ҳисобланади”³ деб белгилаб берилган.

Мазкур ширкат хўжалиги ер фонди унинг ишлаб чиқариш фаолиятида иштирок этувчи аъзолари, яъни мулкӣ пай эгалари улушларидан ташкил топади.

Бунда қишлоқ хўжалик ерларини тақсимлашда ширкат хўжаликлари йирик ер эгалари сифатида алоҳида ўрин эгаллайди ва бошқа хўжалик юритиш шакллариининг пайдо бўлиши шарт-шароитларига бевосита таъсир кўрсатиш имкониятига эгадир. Ер кодексининг 49,51 -моддаларида кўзда тутилганидек, ширкатлар ерни ички шартномалар бўйича оила пудратига бериш муносабатларини белгилаб беради. Худди шу қонуннинг 53-моддасида ширкат ерлари фермер хўжалиги учун узоқ муддатли ижарага шартнома асосида берилиши кўзда тутилган⁴.

Қонуннинг 55-моддаси эса ширкатнинг ўз аъзоларига деҳқон хўжаликларини юритиш учун шартнома бўйича ер участкалари берилишини белгилаб беради. Кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ажратилган ерларни тақсимлашда ширкат хўжаликлари бирламчи ер эгалари сифатда юқори ҳуқуқларга эга. Қонун моддаларида белгиланганига кўра шартнома асосида оилавий пудрат аъзолари, фермер хўжаликларига ажратилаётган ерлардан фойдаланиш ва эгалик қилиш шартлари ва

³Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Ер муносабатларини тартибга солишга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент: 2000, Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси “Ер сервис” нашриёти. 55 бет.

⁴Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Ер муносабатларини тартибга солишга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. Тошкент: 2000, Ўзбекистон Республикаси ер ресурслари давлат қўмитаси “Ер сервис” нашриёти. 55-61 бетлар.

тартиблари қонун ҳужжатлари билан белгиланади, деб кўрсатилган. Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш даврида соҳа субъектлари фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатдики, ер муносабатларини ташкил этиш жараёни ниҳоятда мураккаб ва кўплаб омиллар таъсирида бўлганлиги сабабли бу борада турли қонунбузарлик ва камчиликлар вужудга келишини таъминлаб бермоқда. Аграр соҳада бозор муносабатлари шароитига мос юқори малакали кадрларнинг етишмаслиги ҳам ушбу жараённинг объектив равишда самарасини пасайтирмоқда.

Бугунги кунда аграр соҳада ер муносабатларини ташкил этишда тузилаётган шартномаларда қуйидаги камчиликлар хос деб ҳисоблаймиз:

- ердан фойдаланиш бўйича тузилаётган шартномаларнинг аксариятида шартлар ягона меъёрий ҳолатлардан келиб чиқиб белгиланади. Ваҳоланки, шартнома шартларини белгилашда муайян ер ҳолати, ердан фойдаланувчилар, минтақа ёки ер таркиби хусусиятлари натижасида дифференциал ёндашув мақсадга мувофиқ;

- шартномалар тузиш жараёнига юзаки ёндашувлар мавжуд бўлиб, кўп ҳолларда шартномаларга хос барча шартлар тўлиқ ҳолда белгиланмаслик ҳолатлари кўплаб учрайди;

- кўп ҳолларда шартномада белгиланган ҳосилдорлик кўрсаткичлари ҳақиқатда эришиш мумкин бўлган кўрсаткичдан анча юқори белгиланмоқда. Натижада маҳсулот етиштирувчида ташаббускорлик руҳи, моддий манфаат ва рағбатлантириш ҳисси шаклланишига салбий таъсир этмоқда:

- шартнома шартларида томонлар жавобгарлиги аниқ белгиланмаслиги ердан фойдаланиш самарадорлигини кескин пасайишига олиб келмоқда. Шунингдек, томонлар жавобгарлигини амалга ошириш механизми ҳам такомиллаштиришни талаб қилади;

- шартномада белгиланган барча шартларни тўлиқ бажармаслик ва бунда турли объектив ва субъектив сабабларини рўқач қилиш ҳоллари шартномани имзолаган иккала томондан кенг учрайдиган ҳодисага айланган. Жаҳон тажрибаси таҳлили шуни кўрсатадики, ерга эгалик қилиш ва

уни тақсимлаш жараёнларидаги аниқлик ва адолат тамойилларини жорий этилиши нафақат ердан фойдаланиш самарадорлигининг ошишига олиб келади, балки бутун қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришда мустаҳкам асос яратиб беради.

Ўзбекистон аграр соҳа амалиётида эса, ер эгалари ҳуқуқларини бир томондан, хўжаликлар ва иккинчи томондан маҳаллий ҳокимият ихтиёрига топширилганлиги ушбу жараён таъсирчанлиги пасайтириб, улар томонидан ҳуқуқларни суистеъмол қилинишига олиб келади. Иккинчи томонидан, ерни тақсимлаш жараёнида одатда ердан фойдаланиш самарадорлиги даражасини инкор этиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Масалан, бизнинг фикримизга кўра ердан самарали фойдаланаётган ва рентабел фаолият юритаётган ширкат хўжалиги ерларининг фермерларга тақсимлаб берилиши қишлоқ хўжалиги ривожланиши нуқтаи назаридан стратегик хато ҳисобланади. Ўз навбатида ердан фойдаланиш самарадорлигини йилдан йилга пасайишга йўл қўяётган ширкат хўжалиги корпоратив манфаатидан келиб чиқиб ерни фермер фойдасига тақсимлаш жараёнларига тўсқинлик қилиш ҳоллари кузатилади. Мазкур ноаниқликлар ҳаракатда бўлган қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Чунончи, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасида белгиланишига кўра, фермер хўжаликлари учун ер участкалари ширкат хўжалиги бошқаруви қарорига асосан ажратиб бериш қайд этилган.

Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексида ер участкалари фақат уларнинг эгалари томонидан берилиши ва бунда ерга эгалик ҳуқуқи бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари чекланганлиги кўрсатиб ўтилган. Ширкат хўжалиги ердан фойдаланувчи сифатида уни бошқа хўжаликюритувчиларига беришда юридик ҳуқуққа эга эмасдирлар. Чунки еркодексининг 49-моддасида “қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкатхўжалиги) кооператив (ширкат)нинг ишлаб чиқариш фаолиятида, асосаноила (жамоа) пудрати асосида шахсан иштирок этувчи мулкый пай эгаларибўлган аъзоларини бирлаштиради” деб белгилангани ҳолда 51 – моддасида “...ер участкалари, қоида тариқасида, ... оила пудрати шартномаси

шартлари асосида берилади” деб айтилиши билан бирга шу модданинг ўзида “Пудрат шартномаси асосида олинган ер участкаларини ижарага ёки ёрдамчи пудратга бериш тақиқланади” деб ширкат хўжалигини ерларни ажратиб бериш имкони қатъий чеклаб қўйилган. Шундан келиб чиқиб, қонунчиликда ерларни фермер ва бошқа қишлоқ хўжалик субъектларига ажратиш муносабатларида аниқлик киритиш мақсадида мутлақ ваколатини ер эгаси мақомига эга бўлган маҳаллий ҳокимият органи, туман ҳокимлигига бириктирилишини мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Вилоятда ердан фойдаланиш самарадорлиги ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, шунингдек, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, экинларни парваришlash жараёнидаги технологик жараёнларга тўлиқ амал қилиш ва қишлоқ хўжалиги соҳасига хос бўлган объектив омиллар таъсирини илмий асосланган тадбирларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш орқали камайтириш чораларини ҳам кўзда тутди. Тупроқнинг унумдорлигини муттасил тиклаб бориш Қашқадарё вилоятида унинг ҳудудий хусусиятларидан келиб чиқиб, айниқса, долзарб масалага айланган. Тупроқ унумдорлигини тиклашда тизимли ёндашувни ташкил этиш вилоят қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширувчи асосий вазифалардан биридир. Вилоят ерлари таркибида шўрланган ва шўрланишга мойил ерларнинг улуши анча катта ҳисобланади. Бу эса экинлар ҳосилдорлигининг пасайишига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Шу сабабдан вилоят тупроқ таркибини муттасил кузатиб боровчи мониторинг тизимини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Ернинг мониторинги билан шуғулланувчи тузилма кўрсаткичларига кўра вилоятда ерларни шўрланишига йўл қўйилмаслик ва шўрланиб улгурган ер майдонларнинг шўрини ювиш тадбирларини олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бу эса ушбу жараённинг таъсирчанлиги, тезкорлиги ва самарадорлигини оширишга ижобий таъсир кўрсатади.

Юқорида айтилган чора-тадбирларнинг ташкил этилишини марказлаштириш ушбу йўналишга ажратилаётган молиявий маблағлардан

унумли фойдаланиш имконини беради. Чунки, мелиоратив чора-тадбирлар жуда катта маблағларни талаб қилиб, яқин истикболда хўжалик юритувчилар учун бундай харажатларни амалга ошириш уларнинг иқтисодий манфаатларига зид келиши мумкин.

Вилоят қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини оптималлаштириш мақсадида тупроқ сифат таркиби ва ҳудудий жойлашувидан келиб чиқиб маълум даражада хўжалик юритувчиларнинг ихтисослашуви бўйича аниқ тартибларни ишлаб чиқиш ва белгилаш мақсадга мувофиқ. Жумладан, вилоят қишлоқ хўжалиги ер ва сув ресурслари бошқармаси мониторинги хизмати тадқиқотлари натижалари ва тавсияларига кўра экин экишда ихтисослашувнинг илмий асосланган йўналишларини белгилаш минтақа ерларидан самарали фойдаланиш даражасига ижобий таъсир кўрсатади. Шунингдек, ушбу жараёнда ташкил этилаётган турли мулкчилик шаклларида бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг ихтисослашув йўналишларини ҳисобга олиш лозим. Ушбу ташкилий-иқтисодий тадбирларни амалга ошириш вилоят ерларидан фойдаланиш самарадорлигининг юқори даражаларини таъминлашга йўналтирилган бўлиб, ўз навбатида ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва қўшимча ирригация-мелиорация тадбирларини тизимли жорий этишни кўзда тутди.

Ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирлари ҳар қандай қишлоқ хўжалиги корхонаси учун ташкилий жиҳатдан ниҳоятда мураккаб ва катта молиявий ресурсларни талаб қилишини ҳисобга олган ҳолда бу жараёнда марказлашган молия ресурслари ва маҳаллий бюджет имкониятларининг оптимал мутаносиблигини таъминлашга эришиш лозим. Ажратилаётган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида улардан мақсадли фойдаланишни ташкил этиш механизмини такомиллаштириш бугунги кунда вилоятда амалга ошириш лозим бўлган энг муҳим вазифалардан биридир. Жумладан, вилоятнинг чўл зоналарида

суғоришнинг янги технологик услубларини жорий этиш тупроқнинг сифатини муҳофазаловчи аҳамият касб этади.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, томчилаб суғориш технологияси суғоришга ажратилаётган сув ресурслари ҳажмини 30-50 фоизгача тежаш билан бирга тупроқ таркибида шаклланаётган шўрланиш жараёнининг кескин секинлашувига ёки бутунлай бартараф этишга имкон беради. Демак, суғоришни янги технологик услубларини биринчи навбатда чўл зоналарида оммавий равишда жорий этишнинг вилоят бўйича дастурини ишлаб чиқиш, унинг молиявий манбалари, босқичлари ва назорат қилиш тадбирларини кечиктирмасдан қабул қилиш лозим. Ушбу дастур бугунги кунда вилоятда ишлаб чиқилган агротехник ва мелиоратив тадбирлар дастурининг ажралмас ва устувор йўналиши сифатида қабул қилиниши унинг таъсирчанлиги ва самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий ва меъёрий асослар мавжуд, аммо «Ер кодекси» қабул қилиниб, ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликларига ерларни ижарага бериш муддати ва механизми ишлаб чиқилган бўлса-да, бу механизм етарли даражада ишламапти.

Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, ерга ижара ҳақи тўлаш ва узоқ муддатга ижарага олингандан сўнг ерга бўлган эгалик механизми мукамал эмас. Ягона ер солиғи билан ижара ҳақи бир-бири–билан аралаштириб юборилган. Шуни ҳисобга олиб, ерга ижара ҳақи тўлаш ва ернинг баҳосини аниқлаш механизми, шунингдек, ижарага олинган ерни кредит олиш учун гаровга қўйиш механизмини ишлаб чиқиш лозим.

Бу ишларни амалга ошириш деҳқонларда ерга бўлган эгалик ҳиссини оширади ва натижада ердан фойдаланувчилар тупроқ унумдорлигини ошириш ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун инвестицияларни амалга оширадилар. Бугунги кунга қадар ердан фойдаланувчилар томонидан ерга инвестиция қилиш ва бу жараённи рағбатлантириш тизими ишлаб чиқилмаган.

Ердан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш муаммоси ишлаб чиқариш жараёнида кўзда тутилган тадбирлардан ташқари етиштирилган маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб бериш тизимида ҳам тегишли ўзгаришларни амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқ. Жумладан, экин турларини танлаш ва унинг ҳажми, нархи ва истеъмолчиларга сотиш жараёнида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг эркинлигини ошириш қисқа муддатли истиқболда катта самара бериши жаҳон тажрибасида кўплаб синалган. Чунки ишлаб чиқариш жараёнидаги чекловлар бир томондан, объектив равишда ерлардан фойдаланишнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар қийматининг пасайишига таъсир кўрсатса, иккинчи томондан, ишлаб чиқаришда рағбатлантириш омилини чеклайди. Албатта, ушбу омил макроиктисодий даражадаги тадбирларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб эркинлаштириш босқичида ўз ечимини топади.

3.2. Ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш истиқболлари

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 январдаги 14-сон қарорига 4-ИЛОВА сифатида қабул қилинган “Фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарига фаолият юритиш учун берилган ер участкалари майдонларини мақбуллаштиришга қўйиладиган ТАЛАБЛАР”да Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ер участкалари майдонларини мақбуллаштириш жараёнида қуйидаги ҳолатларда қишлоқ хўжалиги корхоналари билан тузилган узоқ муддатли ер ижара шартномаси бекор қилиш тартиби ўрнатилди:

ер участкасидан қонун ҳужжатларида, ижарага олиш шартномасида кўрсатилган талаблар ва қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш шартлари бузилганда ҳамда мақсадли, самарали ва оқилона фойдаланилмаганда;

ер участкасини сақлаш шартларига ва сувдан фойдаланиш тартибига риоя этилмаганда, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, тупроқ унумдорлигини ошириш чора-тадбирлари кўрилмаганда, шунингдек ушбу мақсадлар учун ўз маблағларини ажратмаганда;

ер участкалари майдонлари узоқ муддатли ер ижара шартномасида белгиланган ўлчамларга нисбатан камайтириб юборилганда, суғориладиган майдонларга асоссиз равишда бино-иншоотлар қурилганда ёки бошқа турдаги зарар етказилганда;

қишлоқ хўжалиги экинларини парваришlashда агротехника тадбирлари ўз вақтида амалга оширилмаганда ёки белгиланган талабларга риоя этилмаганда ва норматив кадастр баҳосидан паст ҳосил олинганда;

давлат хариди учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш юзасидан тузилган контрактация шартномалари шартлари сўнгги уч йилда бажарилмаганда, хўжалик фаолияти самарасиз ёки паст рентабеллик билан юритилганда;

меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилмаганда, ишчи - ходимлар, шу жумладан фермер хўжалигида меҳнат қиладиган оила аъзолари, вақтинча (мавсумий) ёлланадиган фуқаролар учун меҳнат хавфсизлиги шартлари таъминланмаганда;

солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек етказиб берилган моддий-техника ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун тўловлар ўз вақтида амалга оширилмаганда, сўнгги уч йил давомида етиштирилган маҳсулотларни сотишдан тушадиган маблағлар банк ҳисобварақларида айланиши таъминламаганда;

фермер хўжалигини юритиш учун ер участкасини бериш бўйича ўтказилган очиқ танловда кўрсатилган мол-мулк, техника ва пул маблағлари хўжаликнинг устав фондига киритилмаганда.

Мамлакат қишлоқ хўжалигини жадал ривожланиш мазкур соҳада мавжуд барча ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга чамбарчас боғлиқ,

чунки ер ресурслари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида тармоқ доирасида шаклланувчи барча иқтисодий-ижтимоий муносабатлар характери белгилаб беради ва ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу сабабли, ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари аниқлаш, уларнинг ечимини топиш, ушбу йўналишдаги мавжуд имкониятлар ва истикболларни белгилаб олиш бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, Қашқадарё вилояти ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда вилоят миқёсида қисқа ва ўрта муддатларга мўлжалланган чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Чора-тадбирлар мажмуасини вилоят миқёсида ишлаб чиқиш ва жорий этиш биринчидан, мазкур тадбирларни вилоятдаги барча ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга марказлашган тартибда таъсирини таъминласа, иккинчидан, ер ресурсларидан фойдаланувчи барча қишлоқ хўжалиги юритувчилари учун ягона қоидаларни жорий этилишини таъминлайди. Шунингдек, жорий этилиши кўзда тутилган чора-тадбирлар мажмуаси доирасида жойларда хусусиятлардан келиб чиқиб маҳаллий тадбирларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш имконини беради. Демак, тадқиқот ишимиз натижаларидан келиб чиқиб, вилоятдаги ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг қуйидаги чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз;

- мулк эгаларининг ишлаб чиқариш натижаларига эгалик қилиш ҳуқуқлари ўртасидаги боғлиқликни кучайтириш. Бунда рағбатлантириш тизими таъсирчанлигини ошириш имкониятларини кенг жорий қилиш;

- илғор суғориш технологияларини жорий қилишнинг амалий дастурларни ишлаб чиқиш ва қўллаш;

- ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш орқали унинг самарадорлигини оширишни таъминлаш;

- агротехника тадбирларини илмий асосланган тавсиялар бўйича олиб бориш ва унинг назоратини таъминлаш.⁵

Юқорида вилоятда ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга қаратилган санаб ўтилган чора-тадбирларга тўхталиб ўтсак. Мулк эгаларини ишлаб чиқариш натижаларига эгалик қилиш ҳуқуқлари ўртасидаги боғлиқликни кучайтириш вазифасининг таҳлил этилаётган муаммонинг ечимига таъсир кўлами жуда кенг бўлиб, ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, ишлаб чиқариш натижаларига эгалик қилиш ҳуқуқлари ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш вазифаси ҳам турли йўналишларда амалга оширилиши кўзда тутилади:

- ер ҳуқуқларини изчил кафолатлаш;
- хўжалик юритишнинг янги, самарали шакллариини изчил жорий этиш;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сотиб олиш ва нархлар сиёсатида эркинликларни таъминлаш;
- рақобат муҳитини таъминлаш.

Вилоятда қишлоқ хўжалиги субъектлари ер мулкларини изчил кафолатланиши, энг аввало, жойларда маҳаллий ҳокимият органлари ва бугунги кунда эгалик қилаётган ер ресурслари ҳажми бўйича катта салоҳиятга эга бўлган ширкат хўжаликларини ўзбошимчалик билан ерларни қайтариб олишларига барҳам бериш лозим. Бунинг учун ер ресурсларини ундан фойдаланувчилардан фақатгина суд ҳукми бўйича қайтариб олиниши ва бундан бошқа ҳолларда ер сўзсиз ва тўлиқ хўжалик ихтиёрида бўлишини вилоят миқёсида бажарилишини таъминлаш лозим. Мазкур масаланинг яна бир ечимларидан бири хўжалик юритувчиларнинг юридик саводхонлигини оширишга қаратилган қисқа муддатли ва долзарб ҳисобланган мулк муносабатлар бўйича ўқув курсларини ташкил этишдир. Бу эса, мулк эгаларини мавжуд қонунчиликда кафолатланган ҳуқуқларини суд тизими

⁵Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 январдаги 14-сонқарорига 4-ИЛОВА “Фермер хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарига фаолият юритиш учун берилган ер участкалари майдонларини макбуллаштиришга қўйиладиган ТАЛАБЛАР”

орқали изчил ҳимоя қилиш имконини оширишга хизмат қилади. Қашқадарё вилояти қишлоқ хўжалигида хўжалик юритувчилар таркибининг таҳлили шуни кўрсатдики, бугунги кунда вилоятда нисбатан юқори самарали ҳисобланган деҳқон ва фермер хўжаликларининг вилоят ер ресурсларидаги улуши паст даражададир. Айниқса, ўрта товар ишлаб чиқарувчи ҳисобланган фермер хўжаликларининг вилоят ер фондидаги улуши анча паст бўлиб, атиги 8,2 фоизни ташкил этади. Ваҳоланки, фермер хўжаликлари бозор муносабатларига мослашуви ва самарадорликни таъминлаши жиҳатидан ширкат ва деҳқон хўжаликларидан анча устундир. Шу сабабдан, бугунги кунда вилоятда биринчи навбатда фермер хўжаликлари тизимини қўллаб-қувватлаш, янги хўжаликларни ташкил этишнинг ташкилий-иқтисодий томондан кучли рағбатлантириш соҳада ердан фойдаланиш самарадорлигига сезиларли ижобий таъсир кўрсатади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида бу масалага алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, ушбу фармоннинг 1 -бандида шундай таъкидланади: «Яқин йилларда фермер хўжаликлари барқарор ривожланишини таъминлашнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгилансин:

- фермер хўжаликларининг тўлиқ иқтисодий ва молиявий мустақиллигини таъминлайдиган ва фермер хўжаликларига узоқ муддатли ижарага берилган қишлоқ хўжалиги ер ресурсларидан мақсадли, оқилона ва самарали фойдаланишни рағбатлантирадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва кафолатларни яратиш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришни молиялашнинг бозор тамойилларига жавоб берадиган ҳамда молиялашнинг услуб ва шакллари танлашда, молиявий маблағлардан фойдаланишда фермер хўжаликларининг мустақиллигини, барча харажатларни қишлоқ хўжалиги маҳсулотини сотишдан тушадиган ўз даромадлари ҳисобига қоплашни таъминлайдиган ишончли тизимини шакллантириш;

- бозор шароитида бизнесни бошқариш кўникмаларига эга бўлган фермер хўжаликлари раҳбарлари ва мутахассисларини тайёрлаш тизимини яратиш;

- қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларига қараб барча зарур хизматларни кўрсата оладиган замонавий ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш»⁶.

Кўриниб турибдики, фермер хўжаликларида ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш борасида республикамизда ижобий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу муносабат билан Қашқадарё вилояти миқёсида маҳаллий фондлар маблағлари ҳисобига туманлар талабларидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалиги консалтинг корхоналари тизимини яратиш ва уларни асосий вазифаси этиб янги ташкил этилган фермер ва бошқа самарали хўжалик юритувчиларга ҳар томонлама хизматлар кўрсатиш, деб қатъий белгилаш лозим. Ўз навбатида, мазкур корхоналар хизматларининг аванс йўли билан ёки имтиёзли шартларда фондлар ҳисобидан таъминланиши вилоят миқёсида сезиларли самара беради.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини контракция асосида сотиб олиниши ва нархлар сиёсатида ҳам мулк ва унга эгалик қилиш ҳуқуқи ўртасидаги боғлиқликни кучайтиришга сезиларли ижобий таъсири кузатилмаяпти. Масалан, мавжуд тартибга кўра, қишлоқ хўжалиги субъекти режада белгиланган маълум улушдаги маҳсулотни давлат харид нархларида ва ортиқчасини эркин нархларда сотиши кўзда тутилган. Аммо, жойлардаги маҳаллий ҳукумат вакиллари маҳсулот топшириш кўрсаткичларини ўз манфаатлари йўлида ошириб кўрсатиш мақсадида хўжалик ихтиёридаги маҳсулотларни ҳам олиб қўйиш ҳоллари учрайди.

Кўпгина ҳолларда эркин сотишга мўлжалланган маҳсулотлар нархи ҳам давлат харид нархлари даражасида ёки сезиларсиз юқори нархларда

⁶Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари. Т.:Фан, 2003. – 12-бет.

сотиб олинмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалик корхонасининг рағбатини сўндирибгина қолмай, узоқ истикболда ер ресурсларидан самарали фойдаланишига салбий таъсир кўрсатади. Шу боис, вилоят миқёсида корхона ихтиёрида режадан ташқари маҳсулотларни мажбурий сотиб олишга чек қўйиш бугунги кунда амалга оширилиши лозим бўлган асосий вазифалардан биридир.

Иккинчидан, режадан ташқари маҳсулотларнинг эркин сотилишини таъминлаш билан бирга унинг нархини ҳудуд бозорларида талаб ва таклиф таъсири остида шаклланган нархлар даражасига боғлиқлигини қатъий таъминлаш лозим. Монополистик фаолиятга қарши ва антимонополь сиёсат қўмитасининг жойлардаги бўлимлари бунинг устидан қатъий назорат ўрнатишлари лозим.

Мазкур чора-тадбирлар табиий равишда вилоятда рақобат муҳитини кучайтириб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларида тенг ҳуқуқлилик, адолат ҳиссиётлари ва мулкка эгаллик ҳуқуқларини кучайтириб вилоятда ер ресурсларидан фойдаланиш жараёнларига ижобий ўзгаришлар олиб киради. Таклиф этилаётган чора-тадбирларнинг иккинчи гуруҳи - илғор суғориш усуллари жорий қилиш бўйича амалий дастурларни ишлаб чиқиш ва қўллаш бугунги кунда вилоят ҳудудий хусусиятидан келиб чиқиб ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Маълумки, вилоят қишлоқ хўжалиги ерларининг аксарият қисми суғоришга мўлжалланган бўлиб, улар асосан анъанавий суғориш усулларида фойдаланиб суғорилади. Ваҳоланки, мутахассиларнинг ҳисоб-китобларига кўра, суғоришнинг илғор усуллари жорий қилиниши сув ресурсларини 50-70 фоизгача тежаш имконини беради. Янги суғориш усулларида, айниқса, томчилаб суғоришдан мамлакатимиз ва шу жумладан, вилоятда тажриба тариқасида қўлланилганлиги унинг катта самара беришини кўрсатди. Ҳисоб-китобларга кўра томчилаб суғориш дастлаб катта молиявий харажатларни талаб қилсада, кейинги жорий харажатлар нисбатан паст

бўлади Шу билан бирга томчилаб суғориш натижасида эришилган самара улкан иқтисодий, табиий ва экологик аҳамиятига эга.

Янги суғориш усуллариининг вилоятда кенг жорий этилиши катта ташкилий ва молиявий харажатларни талаб қилиши билан бирга қисқа муддатларда хўжалик юритувчиларнинг молиявий кўрсаткичларига салбий таъсир қилишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Бунинг учун янги суғориш усуллариини жорий этувчи субъектлар фаолиятини рағбатлантиришни турли усулларииндан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Улар жумласига янги суғориш технологиялари импортини вилоят миқёсида марказлашган ҳолда ташкил этиш, ускуналарни лизинг шартларида олишга кўмаклашиш, имтиёзли кредитлар ажратиш, аванс тўловларини ёки ускуна нархлари бўйича гаров кафолатларини вилоят миқёсида бериш каби тадбирларни киритиш мумкин. Шунингдек, янги суғориш ускуналаридан фойдаланувчи мутахассисларни мақсадли тайёрлаш харажатларини вилоят миқёсида тайёрлов курслари ташкил этиш орқали қоплаш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Албатта, янги суғориш усуллариини кенг кўламда вилоят миқёсида ташкил этишда таклиф этилаётган чора-тадбирларда кўзда тутилган кўмак ва рағбатлантиришларнинг ўзи етарли бўла олмайди. Шунинг учун, вилоятда янги суғориш усуллариини жорий этишни молиялаштиришга ихтисослашган мақсадли фондни тузиш мақсадга мувофиқ бўлиб, унинг ресурсларини тежалган сув ресурслари ҳисобига келадиган маблағлар, вилоятда мавжуд барча корхоналарнинг ихтиёрий тўловлари ва суғориш ишларини яхшилашга ажратилаётган марказлашган молиявий ресурслардан ташкил топишини белгилаб қўйиш лозим.

Ўз навбатида янги суғориш технологияларини изчил жорий қилган хўжаликлар учун тўлов имтиёзларининг жорий этилиши, режадан ортиқ маҳсулотларни юқори нархларда сотиб олиш орқали ушбу ресурсларни мақсадли равишда кредитларни қоплашга йўналтириш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Маълумки, вилоят ерларининг ҳудудий ўзига хослиги ҳам мавжуд. Шу сабабли янги суғориш усуллари жорий этишга мўлжалланган вилоят дастурида минтакавий хусусиятлар ҳам ҳисобга олиниши лозим. Вилоятда янги суғориш усуллари кенг жорий қилиниши ўз навбатида ердан фойдаланиш самарадорлигини оширишда кўзда тутилган учинчи гуруҳ чора-тадбирлари - ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш вазифасини амалга оширишда ижобий шарт-шароитларни яратиб беради. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, вилоят ерларининг мелиоратив ҳолати асосан қониқарли бўлса-да, лекин мелиоратив аҳволи бузилган ерлар ҳудудий жиҳатдан нотекис тақсимланган. Мелиоратив аҳволи ёмон ерлар асосан вилоятнинг чўл зоналарида катта улушга эга бўлиб, қолган ҳудудларда кам улушни ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб, вилоят ерлари мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича махсус дастурларини ишлаб чиқишда минтақа ерларига табақалаштирилган услубда ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Вилоятда ерларнинг мелиоратив аҳволини кузатиб борувчи, унинг мониторингини ўтказувчи бўлинманинг ташкил этилиши ва туманларда уларнинг таянч пунктларини жойлаштириш бу борада оператив маълумотларни тўплаш билан бирга ерлар ҳолати динамикасини кузатиш, ундаги тенденцияларни аниқлаш ва истиқболларини белгилаш имконини беради.

Вилоят мониторинг бўлинмаси маълумотлари асосида мелиоратив чора-тадбирларининг ҳар бир туман хусусиятини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги йўналишларда ташкил этилиши кўзда тутилади:

- ерларни суғоришни ташкил этиш билан боғлиқ тадбирлар;
- ерларнинг шўрини ювиш тадбирлари;
- тупроқнинг сифат таркибини тиклаш ва яхшилаш тадбирлари;
- ерларни шамол ва сув эрозияларидан муҳофазалашга мўлжалланган иҳоталаш ва бошқа тадбирлар.

Юқорида айтиб ўтилганидек, вилоятда ерларни суғориш борасида жуда катта имкониятлар мавжуд бўлиб, ўз навбатида бу вилоят қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш истиқболлари юқори эканлигидан далолат беради. Чунки, сув танқислиги натижасида ердан фойдаланиш самарадорлиги нафақат пасаяди, балки тупроқ таркибида мунтазам кечаётган салбий жараёнлар ҳам тезлашади. Ўз навбатида суғоришда йўл қўйилган сувнинг ортиқча сарфи ҳам тупроқ таркибида шўрланиш даражасини ортиб кетишига олиб келади. Демак, мониторинг бўлинмасига нафақат ерларни мелиоратив ҳолатини кузатиб бориш, балки тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш, истиқболдаги ривожланиш мақсадларидан келиб чиқиб ҳар бир туман доирасида суғоришнинг илмий асосланган меъёрларини ишлаб чиқиш, керакли ҳолларда унга тезкор ўзгартиришлар киритиш вазифалари ҳам юклатилиши лозим.

Мониторинг бўлинмаси кўрсатмалари ҳар бир қишлоқ хўжалиги юритувчилари томонидан амалга оширилиши жараёнини ҳам назоратга олиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида хўжаликлар, айниқса, қисқа муддатли ижара шароитида ишловчи субъектлар ерларнинг мелиоратив ҳолати билан боғлиқ ҳар қандай қўшимча харажатларни амалга оширишдан манфаат кўрмайди.

Шўр ювиш тадбирлари асосан мавсумий бўлгани ҳолда ушбу жараённи тўлиқ ва ўз навбатида амалга оширишни юқорида келтирилган сабаларга кўра қатъий назоратга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса шўр ювиш тадбирларини тўлиқ амалга оширишни барча хўжаликларда ташкил этишни таъминлаб, вилоят ерлари тупроқ таркибини муттассил яхшиланишини таъминлаш билан бирга ердан фойдаланиш самарадорлиги истиқболларининг ижобий ўзгаришини таъминлайди.

Вилоятда шамол ва сув эрозиясига мойил ерлар харитаси мавжуд бўлиб, шунга биноан ихоталаш тадбирларини узоқ истиқболга мўлжалланган дастурларини иншлаб чиқиб уни қатъий бажарилишини назорат остига олиш

лозим. Негаки, вилоятда бугунги кунда ихоталаш тадбирлари деярли амалга оширилмай қўйилган ёки айрим хўжаликлар миқёсидагина бажарилиши ўзининг чекланган кўламига кўра кўзда тутилган самарасини бермаяпти. Шундан келиб чиқиб, ихоталаш тадбирларининг комплекс равишда ташкил этилиши лозим эканлигини ва уни узоқ истикболларни кўзда тутиб амалга ошириш лозимлигини дастурда қатъий белгилаб қўйиш шарт. Кейинги йилларда вилоятда жорий ишлаб чиқариш режаларини бажаришга асосий эътиборни қаратиш натижасида амалга оширилаётган агротехника тадбирлари сифати бирмунча пасайди. Масалан, ширкат хўжалиги белгиланган режани бажариш мақсадида ерларни алмашлаб экиш тизимига амал қилмайдилар, сифатсиз ёки ер сифатини йўқотиш эвазига режани бажариш ҳоллари учрайди. Кўпгина ҳолларда агротехник тадбирлар кўзда тутилган муддатлардан анча кечиктирилиб ўтказилади. Бунда субъектив омилларнинг ҳам таъсири юқори бўлиб, улар экинларнинг ривожланиш жараёнларига салбий таъсирни кучайтиради. Бу эса ўз-ўзидан ердан фойдаланиш самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Бугунги кунда ҳал этилиши лозим бўлган энг муҳим масалалардан бири қишлоқ хўжалиги экинлари таркибини такомиллаштиришдан иборат. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Қашқадарё вилоятининг кўпчилик туманлари ва хўжаликларида 80-85 фоиз суғориладиган экин майдонларида ғалла ва пахта экилмоқда, аммо ғалла ва пахтанинг алмашлаб экилиши тупроқ унумдорлигини сақлаб қолиш имкониятини бермаяпти. Бундан ташқари, балл-бонитети паст бўлган майдонларда ҳам фақат пахта ва ғалланинг жойлаштирилиши нафақат ер майдонларининг, балки бошқа ресурслар – сув, ўғит, ёнилғи мойлаш материалларидан фойдаланиш самарадорлигининг ҳам паст бўлишига олиб келмоқда.

Жойларда беда, дуккакли ва мойли экинлар экиш билан тупроқ унумдорлигини оширишга мутлақо эътибор берилмаяпти. Хўжалик раҳбарлари ва фермерларнинг эса бу соҳадаги ҳуқуқлари чеклаб қўйилган. Шунини ҳисобга олиб, Қашқадарё вилоятида суғориладиган ерларда

етиштирилаётган асосий қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини ва ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- қишлоқ хўжалигида кейинги йилларда деярли издан чиқиб кетган илмий асосланган алмашлаб экиш тизимини жорий қилиш;

- мавжуд суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича кескин чора-тадбирларни амалга ошириш лозим. Бунинг учун мавжуд коллектор, дренаж ва эовурларни сифатли тозалаш ҳамда қайта таъмирлаш ишларини зудлик билан амалга ошириш керак;

- сўнгги йилларда суғориладиган ерларнинг катта қисмида пахта ва ғалла экинларидан паст ҳосил олинаётганлигини ҳисобга олиб, вилоят ҳудудлари бўйича, уларнинг табиий-иқлим, тупроқ ва сув шароитларини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштириш масалаларини қайта кўриб чиқиш лозим. Бунда балл-бонитети 40 баллдан паст бўлган ерларда пахта ва бошоқли дон экинларидан паст ҳосил олинаётганлигини инобатга олиб, ушбу экинларни балл-бонитети 40 баллдан юқори бўлган ерларга экиш мақсадга мувофиқ. Тупроқ унумдорлиги 40 баллдан паст, шўрланиш даражаси юқори ерларда уруғлик беда, кунгабоқар, оқ жўхори, ерёнғоқ, ширин мия ва шоли экинларини экиш самарали ҳисобланади.

Юқорида санаб ўтилган салбий ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида вилоятда агротехника тадбирларини ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда илмий асосланган тавсияларини ишлаб чиқишни тегишли ваколатларга эга бўлган ягона марказга юклаш мақсадга мувофиқ бўлади. Бизнинг фикримизча, мазкур таркибий тузилма сифатида вилоят қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармаси қошидаги вилоят ерларининг мониторинги бўлими ва унинг жойлардаги вакилларига топширилиши жараёни оқилона ташкил этиш имконини беради.

Ушбу бўлинма ўз илмий салоҳияти ва жалб этилган мутахассислар кўмагида ҳар бир туман хусусиятини ҳисобга олган ҳолда агротехника

тадбирларининг илмий асосланган ва тўлиқ жараёнларини ишлаб чиқиш имконига эга бўлади. Натижада ушбу тавсияларни жойларда жорий этишнинг қатъий тартибда ташкил этилиши билан бирга маҳаллий хусусиятлар кўзда тутилиб жараённинг самарасини оширади. Вилоятда агротехника тадбирларини ташкил этишда айниқса алмашлаб экиш ва барча тадбирларни белгиланган муддатларда амалга оширилишини таъминлаш долзарб аҳамият касб этади, чунки агротехника тадбирларининг бирор-бир бўғинида белгиланган муддат ва кетма-кетликнинг бузилиши бутун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнига салбий таъсир кўрсатиб, ердан фойдаланиш самарадорлигининг сезиларли даражада пасайишига сабаб бўлади.

Масалан, пахта теримини муддатидан кеч тугалланиши кузги шудгорни ёки кузги ғаллани табиий шарт-шароитлар асосида илмий асослаб белгиланган муддатларда орқага сурилишига олиб келади. Шўр ювиш ишлари, ерга уруғ қадаш тадбирларининг кечикиши эса тупроқ сифатининг бузилишига ёки экинларнинг ривожланишда орқада қолишига сабаб бўлади. Демак, агротехника тадбирларини илмий асосланган тавсияларини нафақат ишлаб чиқиш, балки уларни амалга ошириш жараёнларини ҳам қатъий назорат остига олиш лозим. Бу эса вилоятда ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий шарт-шароитларини таъминлаб берувчи омил бўлади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижалари қуйидаги хулосаларга келиш ва таклифлар ишлаб чиқиш имконини берди:

1. Қишлоқ хўжалигида ер бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларидан бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилади:

2. Бошқа барча ишлаб чиқариш воситалари инсонлар меҳнати маҳсули ҳисобланса, ер табиат инъомидир;

3. Ерни бошқа ишлаб чиқариш воситалари сингари техник нуқтаи назардан мукамалроқ ишлаб чиқариш воситасига алмаштириб бўлмайди.

4. Ер ресурсларидан фақат у жойлашган жойда фойдаланиш мумкин, холос;

- ер ресурслари маконда чекланган ва унинг юзасини кенгайтириш имконияти йўқ;

- алоҳида ер участкалари ўз унумдорлигига кўра бир хил эмас. Баъзи ер участкалари озуқа моддаларининг кўплиги билан ажралиб турса, бошқалари намлик билан яхшироқ таъминланган, яна бошқалари эса умуман ўзига хос тупроқ таркибига эга;

- ердан оқилона фойдаланилганда унинг сифати пасаймайди, балки мунтазам ошиб боради.

2. Ерлардан оқилона фойдаланиш ва унинг унумдорлигини доимий тарзда ошириб бориш ягона ер кадастри асосида ерларнинг миқдори васифатини ҳар томонлама ҳисобга олишни ташкил этишни тақозо этади. Давлат ер кадастри ерларнинг ҳуқуқий режими, ер эгалари ва ер тоифаларибўйича уларнинг тақсимланиши, шунингдек, ер ресурсларининг сифат тавсифлари ва қимматлари тўғрисидаги зарурий маълумотлар ва ҳужжатлар тизимини ўзида акс эттиради.

Ерни миқдор жиҳатидан ҳисобга олиш уни ер турлари ва ердан фойдаланувчилар бўйича мавжудлиги ва тақсимланиши даражасини аниқлашни кўзда тутди. Лекин ердан тўғри ва оқилона фойдаланиш учунуни миқдор жиҳатдан ҳисобга олишнинг ўзи етарли эмас. Шу боис, ерни сифатини ҳисобга олиш катта қийинчиликлар билан боғлиқ бўлсада, лекин мақсадга мувофиқ жараён деб қаралади.

Ернинг иқтисодий баҳолаш услуби экинларни амалдаги ҳосилдорлиги ва уларни етиштиришга кетган харажатлар тўғрисидаги камида охириги беш йилдаги оммавий маълумотларга асосланади. Ишлаб чиқаришнинг мослаштирилган таркиби шароитида тупроқнинг агроишлаб чиқариш гуруҳлари бўйича баҳолаш кўрсаткичлари суғориладиган ва мелиорация тадбирлари амалга оширилмаган ерларда алоҳида равишда ҳисобланади.

1. Ислохотлар йилларида Қашқадарё вилояти ер фондининг тақсимланишида юз берган ўзгаришларни таҳлил қилиш натижалари қуйидаги хулосаларга келиш имкониятини беради:

Вилоят ер ресурслари сифатини тиклаш учун, бизнинг фикримизча, қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- алмашлаб экиш тизимини амалда кенг жорий этиш;
- уруғчилик ва селекция ишларини тупроқ сифатини тикловчи ва унга зарар келтирмайдиган йўналишларга қаратиш;

- экинларни оптимал ўғитлаш ва бунда илмий асосланган, минтақа хусусиятларидан келиб чиқиб меъёрларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

- илғор ирригация технологияларини қўллаш;

- ерларга ишлов беришни замонавий услубларига эътиборни қаратиш;
- ёпиқ-ётиқ дренажлар ўтказиш ва очик зовурлар қозиш;

- яхоб сувлари бериш, ерости сизот сувларини ва шўрланиш даражасини пасайтириш ва ҳоказолар.

Бизнинг фикримизча, фермер хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қуйидаги чора тadbирларни амалга оширишмақсадга мувофиқ:

- фермер хўжаликлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи хизмат кўрсатиш тизимини бозор иқтисодиёти талабларига мослаштириш.
- фермер хўжаликларига ажратиб берилаётган ерлардан фойдаланишда, экинлар таркибини танлашда қонунчиликда кўзда тутилган эркинликларнинг таъминлаш;

- ердан фойдаланиш самарадорлигини оширганлиги ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаганлигидан фермер хўжаликларининг манфаатдорлигини ошириш;

- фермер хўжаликларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш;

- фермерларнинг билим ва касбий тайёргарлигини ошириш, уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 2008. – Б. 40.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси” //Солиқ тўловчи журнали. 1998. - №7-8. – Б.12.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кадастри тўғрисида”ги Қонуни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – Т. – 1998.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, қишлоқ хўжалиги экин майдонларидан самарали фойдаланиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 5199 – сон фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.
6. «2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февралдаги “Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги 2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги ПФ 3342-сонли Фармони. //Халқ сўзи. 2003 йил 28 октябрь.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 26 январдаги “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги Давлат дастури” тўғрисидаги ПФ-1046-сонли фармони. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 йил 5-сон, 4-34 бетлар.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 19 мартдаги ПҚ-817-сон “2008-2012 йилларда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш Давлат дастури тўғрисида”ги Қарори. //Халқ сўзи. 2008йил 20 март.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 27 октябрдаги “Сувхўжалигини бошқариш ниташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида”ги 320-сонли қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 январдаги “Фермерхўжаликларива бошқа қишлоқхўжалиги корхоналари ермайдонларини мақбуллаштириш ҳамда қишлоқхўжалиги экин ерларидан самарали фойдаланиш гадоир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 14-сон қарори

13. Мирзиёев Ш.М. «Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз». Тошкент.- “Ўзбекистон” НМИЙ, 2017, 56 б.

14. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устиворлиги ва инсое матфаатини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигини гарови” “Ўзбекистон” НМИЙ, 2017, 47 б.

15. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатий тартиб–интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак”. “Ўзбекистон” НМИЙ, 2017, 103 б.

16. Мирзиёев Ш.М. “Буюк келажагимизни мардва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз”. “Ўзбекистон” НМИЙ, 2017, 485 б

17. Мирзиёев Ш.М. Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуғлаш, соҳа ривожини янги босқичга кўтариш-асосий вазифамиздир”. Қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига

бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 10 декабрь, № 248(6942)

18. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари – Т.: «Ўзбекистон», 1993. - 56 б.

19. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

20. Беляев А.В. Использование основных и оборотных средств сельского хозяйства в рыночных условиях. М.: Издательство МСХА. 1994. – 229 б.

21. Борисенко Е.Н. Продовольственная безопасность России: проблемы и перспективы. - М.: Экономика, 1997. – 349 с.

22. Горганов С.А., Назаренко Н.Т., Попов Ю.Ю. Основы рыночных отношений в сельском хозяйстве. Воронеж. 1996. —489 с.

23. Грубый В.А. Механизм формирования и использования материальных ресурсов в сельском хозяйстве. – М.: Издательство РУДН, 1997. – 368 с.

24. Добрынин В.А. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рыночным отношениям. – М.: Издательство МСХА, 1994. – 527 с.

25. Заводчиков Н.Д. Основы предпринимательской деятельности в АПК. – М., 1994. – 357 с.

26. Киселев С.В. Государственное регулирование сельского хозяйства в условиях переходной экономики. М. Институт экономики РАН. 1994. – 179с.

27. Коваленко Н.Я. Развитие рыночных отношений в сельском хозяйстве: тенденции и проблемы. Учебное пособие. М.: Издательство МСХА. 1996. – 198 с.

28. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства. С основами аграрных рынков. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей. ТАНДЕМ: Издательство ЭКМОС, 1999. – 448 с.

29. Коваленко Н.Я., Сорокин В.С. Сельскохозяйственные рынки. М.: МСХА. 1998. – 428 с.

30. Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане. //Под ред. Муллажанова Ф.М. Т.: Мир экономики и права,1998.- - 383 с.

31. Машарипова М. Бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда сув хўжалиги мажмуаси салоҳиятидан фойдаланишнинг минтакавий хусусиятлари / Автореф. Дис. .. иқт.фан.номз.- Тошкент: 2006. – 15 б.

32. Маткаримов М. Сув тежовчи ва муҳофаза қилувчи технологияларни қўллаш жараёнларини бошқариш / Автореф. дис... иқтисод. фан. номзоди. -Самарқанд: 2006. -9 б.

33. Абдуллаханов Р.А. Сув ресурсларидан самарали фойдаланиш муаммолари // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. –Т. -2000. -№ 11. Б. 2.

34. Хушматов.Н.С. Даромад ер ва сув ресурсларидан унумли фойдаланишга боғлиқ // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги -2004. - № 10. –Б. 4.

35. Юсупов Э.Д. ва бошқалар“Агроконсалтинг”. Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2019 йил

36. Юсупов Э.Д., Кушаров З.К.“Менежмент назарияси”. Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2019 йил

Интернет сайтлари

www.agro.uz (Қишлоқ хўжалиги вазирлиги)

www.ziyonet.uz (Миллий кутубхона базаси)

www.fao.org.com(БТМ нинг қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги бўлими)

www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси)

www.google.uz(маълумотларни излашнинг халқаро қидирув саҳифаси)